TussenRuimte

TIJDSCHRIFT VOOR
INTERCULTURELE THEOLOGIE

ZENDING EN VERZOENING: INDONESIË

2015 | 2

INHOUD

TR

3 Redactioneel

15 Column

31 Was getekend

37 Column

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

56 Boeken

60 Film

61 Muziek

62 Agenda

64 Vooruitblik

4 VISIE | Gerrit Singgih
Zending, dialoog en communicatie: een paradigmawisseling

ONDERZOEK | Zakaria Ngelow 10
'Pancasila': krachteloze of krachtige basis voor religieuze harmonie?

16 DEBAT | Gerrit Noort
Van Sadrach tot 'insider movements'

PORTRET | Josien Folbert 21
Lian Gogali en de vrouwen van Mosintuwu
Samen werken aan duurzame vrede

25 ANTITHESE | Simon Ririhena
Jezus de 'Pela par excellence'
Bloedbroeder en bondgenoot in Molukse theologie

INTERVIEW | Gert de Goeijen 32
'De *adat* is hier sterker dan het evangelie'
Toraja-predikanten over de impact van dodenfeesten

38 INTERVIEW | Piet Both
'Geroepen er voor anderen te zijn'
Indonesische kerken en de missionaire opdracht

KERK IN BEELD | Jan van Doleweerd 44
Een bootje op de volkenzee
Gereja Kristen Protestan di Bali

TussenRuimte
tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 8 | nummer 2 | juni 2015
ISSN 8713791903154

TussenRuimte is een oecumenisch kwartaaltijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.
TussenRuimte doet in woord en beeld verslag van gelovige en missionaire initiatieven, lokaal en wereldwijd. Het tijdschrift wil vanuit het christelijk geloof inspireren en reflecteren op religies en culturen, met de bedoeling steeds opnieuw een proces van verstaan op gang te brengen. Zo kan ruimte ontstaan voor de betekenis van het evangelie in onze tijd.
TussenRuimte is een uitgave van de Nederlandse Zendingsraad (NZR) in samenwerking met de Verenigde Protestantse Kerk in België en uitgeverij Kok in Utrecht.

© 2015 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactie
Foka van de Beek (hoofdredacteur), Tom Boesten, Piet Both, Laura Dijkhuizen, Eleonora Hof, Aart Mak, Arjan Schoemaker, Karsten van Staveren, Chris Vonck

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen

Redactieadres
TussenRuimte
Nederlandse Zendingsraad
Hoofdstraat 51
3971 KB Driebergen
T (0343) 745 245
E redactie@tussenruimte.com
W www.tussenruimte.com

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Illustraties
Gert van de Pol (omslagfoto, 6-7), www.perempuanposo.com (24), www.museum-maluku.nl/Atlas Maluku (28) , Gert de Goeijen (32), Frank van de Graaf (34, 35), Kloosterkerk Den Haag (40), Kerk in Actie (41, 42), Serajah Bali (45), Missie- en Zendingskalender 1987 (51), Kors Peilman (62-63), Universiteitsbibliotheek Vrije Universiteit (64)

Abonnementenadministratie
VBK | media, abonnementen
Postbus 13288
3507 LG Utrecht
T 088 – 700 2700 (09.00-12.00)
E abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijs met ingang van 1 januari 2015
Een jaarabonnement in Nederland kost € 42,25;
in België € 47,50; elders in Europa € 49,50.
Een studentenabonnement kost € 28,50.
Losse nummers kosten € 11,00 (exclusief porto).
Een proefabonnement van twee nummers kost € 15,50.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal drie maanden voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Deze uitgave is gedrukt op papier van verantwoorde herkomst.

Zending en verzoening

Zeventig jaar geleden werd Indonesië onafhankelijk. In die zeventig jaar is er veel veranderd, ook in de kerken. Een goede reden om in *TussenRuimte* speciale aandacht te besteden aan kerk en theologie in Indonesië.
In de jaren na 1945 lag het accent op kerkopbouw in een zelfstandige natie. Nu, te midden van toegenomen interreligieuze en etnische spanningen en in de context van economische ontwikkeling, is een belangrijke vraag hoe kerken vormgeven aan hun getuigenis. Daarbij ook de specifieke vraag naar de manier waarop de kerk omgaat met de islam.
In deze *TussenRuimte* vindt u bijdragen van zowel Indonesische als Nederlandse auteurs. Er wordt ingegaan op verschillende thema's, zoals de verhouding kerk en cultuur, christendom en islam, werken in situaties van geweld, *insider movements*, Nederlandse zending en Molukse theologie, christelijk geloof en oude tradities.

Veel van deze onderwerpen zijn ook relevant in andere landen en contexten. Vragen rond kerk, islam, cultuur en traditie spelen in een groot deel van de (missionaire) wereld een rol. Dit themanummer van *TussenRuimte* is daarmee niet alleen een interessante verzameling artikelen over Indonesië, maar zet ook aan het denken over missionaire thema's wereldwijd.

— Foka van de Beek, hoofdredacteur van *TussenRuimte*

NIEUW

NZR-Cahiers 1 | *De 'ander' woont naast mij*
Bij dit nummer van *TussenRuimte* ontvangt u als abonnee gratis de uitgave *De 'ander' woont naast mij,* eerste deel in een nieuwe serie reflectie en toerusting over missionaire en missiologische thema's, die de Nederlandse Zendingsraad uitbrengt onder de titel NZR-Cahiers.

Bent u geïnteresseerd in deze verdiepende themareeks, geef dan uw naam en adres door aan de Zendingsraad. nzr@zendingsraad.nl – www.zendingsraad.nl

Zending, dialoog en communicatie: een paradigmawisseling

Theoloog Gerrit Singgih constateert een verschuiving van het paradigma 'religie en vrijheid' naar 'religie en pluraliteit'. Eerst zetten de kerken in Indonesië zich in voor het recht om van religie te veranderen; na de jaren negentig gaat het vooral over communicatie in de context van pluraliteit. In dit artikel bespreekt hij hoe zending en dialoog zich zijns inziens verhouden tot die Indonesische religieuze pluraliteit.

Bekeringsarbeid

Het denken over christelijke communicatie in Indonesië kunnen we in twee perioden indelen. Vóór de jaren negentig ging het over de communicatie in relatie tot godsdienstvrijheid, daarna over communicatie in de context van religieuze pluraliteit. In feite spreken we hier over twee verschillende paradigma's.

Het eerste paradigma ontstond in de koloniale periode, toen het negentiende-eeuwse Nederlandse bewind godsdienstvrijheid wilde implementeren in de wingewesten.

Nadruk op godsdienstvrijheid was een zegen voor missie en zending

In deze periode richtten zending en missie zich op bekeringsarbeid onder de inheemse bevolking.

Hoewel de koloniale overheid godsdienstvrijheid als uitgangspunt voor haar beleid nam, koos zij in overwegend islamitische regio's voor een andere opstelling. Inwoners van deze gebieden verweerden zich namelijk tegen het koloniale gouvernement. Daarom kozen de bewindvoerders ervoor moslims niet te provoceren en zij verleenden aan zendingsgenootschappen geen vergunning om in deze gebieden hun kersteningswerk aan te vangen. Dit was bijvoorbeeld het geval in de Minangkabau op West-Sumatra. Maar in algemene zin kunnen we stellen dat de nadruk op godsdienstvrijheid een zegen was voor missie en zending.

Nadat Indonesië een vrije natie was geworden, ontstonden er nieuwe gebieden waarbinnen christenen in de meerderheid waren. Dat was al het geval op Flores en de Molukken, maar nu gebeurde dit ook in bijvoorbeeld Torajaland en de Minahasa (Midden- en Noord-Sulawesi). Zelfs op de eilanden Kalimantan en Java waren substantiële aantallen christenen te vinden. Christenen waren zo een sterke minderheid in Indonesië gaan vormen.

Het succes van missie en zending lijkt nor-

matief voor de christenen, die nu ook de zending onder niet-christenen willen voortzetten. Zij doen dat op theologische gronden, vooral gebaseerd op het zendingsbevel in Matteüs 28. Zij gebruiken echter ook het argument van godsdienstvrijheid. Veel Indonesische christenen huldigden deze uitgangspunten voor zending tot het eind van de twintigste eeuw.

Omslag

In de jaren negentig volgde echter een omslag in het denken over zending. Velen probeerden christenen ervan te overtuigen dat zij rekening moesten houden met de pluraliteit in Indonesië. Etnische en culturele diversiteit was in Indonesië breed geaccepteerd, maar dat was niet het geval voor religieuze pluraliteit. Sommigen stonden daar zelfs scherp afwijzend tegenover. Deze afwijzing had deels te maken met een verouderde visie op secularisatie, die uitging van een afnemende rol van (met name) oosterse religies door invloed van moderniteit en desacralisatie. Het tegendeel is echter waar gebleken. De oosterse religies beleefden een krachtige revitalisering en revival. Wat plaatsvond was geen desacralisatie maar juist resacralisatie. Het besef van het heilige herleefde.

Deze ontwikkeling had grote gevolgen voor de visie op religieuze pluraliteit in Indonesië. In de context van individuele godsdienstvrijheid is het niet nodig om waardering op te brengen voor andere godsdiensten als zodanig. De waardering is immers vooral gericht op de persoon, de aanhanger van een religie. Maar in de context van religieuze pluraliteit gaat het om waardering voor de religie die mensen aanhangen. En dat laatste leidt tot spanningen, omdat niet elke godsdienst uitgaat van gelijkwaardigheid van de religies.

Er vond een omslag plaats, het besef van het heilige herleefde

De vraag in dit artikel is hoe zending en dialoog zich verhouden tot de Indonesi-

Singgih's visie

Singgih vreest dat het paradigma van opkomen voor het recht op godsdienstvrijheid nog te veel uitging van Niebuhrs *'Christ against culture'*: het christelijk geloof superieur boven andere religies, als het licht tegenover het duister van andere religies. Daarbij gaat het om het recht op keuzevrijheid om te kunnen kiezen voor het licht. Volgens hem is zending en christelijk ontwikkelingswerk dan al gauw een vorm van kersteningsactiviteit. *'Mission breeds exclusivism'*, stelt hij, en dat leidt snel tot triomfalisme en radicalisering. Hij pleit voor het erkennen van religieuze pluraliteit. Hij gaat daarin ver. Het punt is dat hij dit zegt in het besef dat de kerk in Indonesië een gevoelige missie heeft, om niet te zeggen precair. Tussen 1998 en 2002 vielen er duizenden doden door conflicten tussen moslims en christenen. Uiteindelijk gaat het om de zoektocht naar ontwikkeling en gerechtigheid, in de context van een wankele orde.

Gerrit Noort

sche context van religieuze pluraliteit en hoe de communicatie vormgegeven kan worden. Er is sprake van een *paradigm shift*, maar het vorige paradigma is nog niet verdwenen.

Zending en dialoog als communicatie

De belangrijkste randvoorwaarde voor effectieve communicatie in zending en dialoog is wel de erkenning van de ander als gelijkwaardige partner. Is er sprake van erkenning?
Komaruddin Hidayat, een Indonesische moslimgeleerde, ziet in de verworteling van religies in Indonesië een terugkerend patroon van vervanging. Iedere religie die Indonesië binnenkwam, beschouwde zichzelf als beter dan de reeds aanwezige religie. Dat gold voor de islam ten opzichte van het christendom, maar hindoeïsme en boeddhisme beschouwden zichzelf eveneens superieur ten opzichte van de inheemse godsdiensten. Dit vervangingspatroon klinkt in Indonesië tot op heden door in bekeringsverhalen, waarin de bekeerling wordt geschetst als iemand die vanuit duisternis in stralend licht wordt geplaatst.
De reactie van de 'eerdere godsdienst' op dit soort vervangingsdenken kunnen we ons voorstellen: zij stellen de nieuwe religie voor als een van elders 'geïmporteerde godsdienst'. Import heeft, als het om religie gaat, een negatieve klank. Deze is niet origineel en daarom niet goed. Volgens Hidayat kunnen religies die uit blijven gaan van het vervangingsdenken nooit tot verzoening komen.
Deze visie van Hidayat kunnen we vergelijken met de opvattingen van Aloysius Pieris, een katholiek contextueel theoloog uit Sri Lanka. Deze merkte op dat massabekeringen in Azië zelden voorkomen. Als reden daarvoor gaf hij aan dat de grote godsdiensten die in Azië wortel schoten, de lokale inheemse godsdiensten in zich opnamen. Dat liet volgens hem geen ruimte meer om nog weer andere godsdiensten te omarmen. Zo is Thailand ondanks de christelijke zending nog steeds een boeddhistisch land. De Filippijnen zijn nog steeds christelijk, ondanks jarenlange boeddhistische zending. In Indonesië slaagde de zending erin aanhangers van oorspronkelijke godsdiensten voor zich te winnen, maar Bali bleef hindoeïstisch. Individuele bekeringen vinden nog plaats, maar groepsbekeringen komen niet voor.
Bij Pieris' theorie zijn vragen te stellen, maar daar gaat het hier niet om. Zijn zorg is dat de christelijke zending, die niet-christelijke gebieden binnendringt, conflict veroorzaakt. Pieris wil uitgaan van de religieuze demografie van Azië en deze accepteren. Zijn visie is gebaseerd op een 'status quo van de verovering', waarin ruimte en land geïdentificeerd raakten met religie. Zo is de Minahasa christelijk, maar het daarnaast gelegen Bolaang Mongondow (Noord-Sulawesi) is islamitisch. De religieuze gemeenschappen, zoals christenen en moslims in de Molukken, leven van elkaar geïsoleerd. Ze delen de *pela gandong*-cultuur (verbroedering), maar desondanks leven zij gescheiden en het komt tot ernstige confrontaties.
Van Hidayat en Pieris kunnen we leren dat de ontmoeting van de religies gekleurd

is door vervangingsdenken en isolement. Maar hoe krijgt deze ontmoeting vorm in recente tijden?

Zending en culturele communicatie

Missionaire communicatie in het paradigma van godsdienstvrijheid kan verschillende gestalten krijgen. Ten eerste kunnen mensen hun eigen religie beschouwen als het licht en andere religies als duisternis. Hierin herkennen we R. Niebuhrs model 'Christus tegen de cultuur'. Het christendom presenteert zichzelf in dit model als een tegenover van bestaande religie en cultuur, en stelt dat het beter in staat is om de moderniteit tegemoet te treden.

'Lunch van God'

Toen Indonesië in 1998 een fundamentele crisis doormaakte, aan het einde van Soeharto's presidentschap, waren veel kerken betrokken bij het hulpprogramma 'Lunch van God'. Dagelijks maakten kerkelijke vrijwilligers maaltijden klaar voor de armen. Deze armen waren geen christenen. Natuurlijk waren er vrijwilligers die dit werk om onbaatzuchtige redenen deden, maar zij communiceerden de boodschap dat christenen rijker waren en beter voorbereid op de crisis. Het is niet verwonderlijk dat arme niet-christenen op sommige plaatsen weggehouden werden van deze gratis lunches, want niet-christenen voelden zich in verlegenheid gebracht. Zij deden immers niet hetzelfde.

Deze 'Lunch van God' was een christelijk zendingsmiddel. Voorafgaand aan de maaltijd werd de aanwezigen gevraagd deel te nemen aan een gebed, want de maaltijd kwam van de christelijke God. Dat communiceerde de boodschap, dat wie zich bekeerde geen honger meer zou lijden. Het aanbieden van de lunches werd al na korte tijd gestaakt, omdat bleek dat de armen niet geïnteresseerd waren in de christelijke boodschap. Daardoor ontstond vervolgens de indruk dat christenen slechts hulp willen bieden als mensen christen willen worden.

Wajangspel

Een andere (tweede) stroming accepteert de oude religie tot op zekere hoogte. De traditionele religie wordt dan een instrument om de nieuwe godsdienst te introduceren. Zo poogde de zending het wajangspel te gebruiken voor de geloofscommunicatie. Voor Jezus gebruikte de zending de figuur Nayarana (de jonge geïncarneerde Krishna), voorzien van een doornenkroon. Aanpassing van een bestaand personage moest vervreemding voorkomen.

Het aangepaste wajangspel werd echter nooit populair want de zending gebruikte de Javaanse cultuur slechts strategisch, als een bruggenhoofd voor de geloofscommunicatie. In de praktijk namen christelijke gemeenschappen op Java juist afstand van de Javaanse cultuur.

Gedeeld burgerschap

Een derde stroming streeft ernaar met aanhangers van andere religies samen te leven. Het recht op godsdienstvrijheid wordt in deze benadering heel serieus genomen. Andere godsdiensten worden wel als inferieur beschouwd, maar dat wordt niet uitgedragen. Het hindert de normale persoonlijke interactie en communicatie niet.

In het verleden hingen christenen in Indonesië het principe van godsdienstvrijheid aan, omdat dit voor hen – als minderheidsgroep – voordelig was. Nu gaan zij echter uit van godsdienstvrijheid voor allen. Godsdienstvrijheid garandeert de mogelijkheid om te kiezen, ook wanneer we de keuze van de ander niet onderschrijven. Een christen kan het oneens zijn met de uitgangspunten van de islam of vice versa, maar het principe van godsdienstvrijheid garandeert dat we de ander zien als gelijkwaardig. De religieuze claim van superioriteit moet dan worden aangetoond in concreet handelen, bijvoorbeeld door participatie in ontwikkelingsprogramma's die de overheid uitvoert.

Wees geestelijk óf seculier, als je een harmonieuze relatie tussen de godsdiensten wilt!

Daarbij doet zich iets opmerkelijks voor: er zijn oecumenische christenen (die graag optrekken met katholieken) die niet de dialoog met moslims voeren. Er zijn echter ook evangelische christenen (die niet het gesprek met katholieken voeren) die wél de dialoog met moslims voeren.
De genoemde eerste en tweede stroming komen in Indonesië frequent voor. De derde stroming komt pas de laatste tijd voor. Het is onjuist te stellen dat dit derde model het paradigma van religieus pluralisme hanteert. Feitelijk gaat deze benadering nog uit van het raamwerk van godsdienstvrijheid. Opmerkelijk is echter dat volgelingen van de derde stroming kans zien de overgeërfde kloof tussen de godsdiensten te overbruggen. Zij zoeken naar een basis van gemeenschappelijkheid buiten de religies, namelijk in gedeeld burgerschap. Deze seculiere basis kan de scheidslijnen doorbreken.

Religieus pluralisme en communicatie

Vanaf het begin van Soeharto's presidentschap hebben Indonesische christenen een seculier uitgangspunt gezocht in het gedeelde burgerschap. De Indonesische natie en staat beschouwen zij als door God gegeven. In die natie leven christenen dus met anderen samen als goede burgers. De criteria voor goed burgerschap zijn vastgelegd in de *Pancasila* (zie bladzijde 10 van deze *TussenRuimte* – redactie), een seculiere ideologie die veel ruimte biedt voor de religieuze pluraliteit van Indonesië.
Aanhangers van religieus pluralisme gaan verder dan degenen die het principe van godsdienstvrijheid aanhangen. Maar ook hier horen we verschillende stemmen.
Zo is er ten eerste een pluralistische stroming die elke claim dat een religie uniek is afwijst. Ze stellen dat religies niet uniek zijn vanwege de vele overeenkomsten. Of ze zeggen dat de genoemde claim slechts een voorwendsel is om de eigen superioriteit te onderstrepen.
Zo stellen mystieke groepen op Java (*kebatinan*) dat exclusivistische godsdiensten hun spirituele en universele kern juist verloren hebben. Als de godsdiensten hun spirituele kern hadden herwonnen, dan zouden de ernstige conflicten van 1999-2002, tussen moslims en christenen in Oost-Indonesië, niet nodig zijn geweest. De mystieke groe-

pen hebben een punt. Duidelijk is dat een 'objectieve' kern – seculier of spiritueel – overweging verdient. De te communiceren boodschap is helder: als je een harmonieuze relatie tussen de godsdiensten in Indonesië wilt, wees dan geestelijk of seculier!
Sommige christelijke groepen hanteren dit idee van seculariteit als basis voor de oproep om de Bijbel niet als het Woord van God te beschouwen, maar als *verwijzend* naar Gods Woord in Christus. Daarin speelt mee dat zij moeite hebben met 'haat-teksten' in de Bijbel. Ze bepleiten een andere bijbelinterpretatie, zodat deze teksten er niet langer toe leiden dat christenen andersgelovigen als vijanden zien.
De tweede stem is tegengesteld aan de eerste. Aanhangers van deze stroming ontkennen niet het unieke van elke godsdienst, maar zij onderstrepen het goede daarin. Het verschil met het paradigma van godsdienstvrijheid is dat aanhangers van deze stroming andere religies niet als inferieur beschouwen. Alle religies zijn gelijkwaardig en met het idee van vervanging is afgerekend. Uitgangspunt is dat onze tekortkomingen de reden vormen om in open dialoog met anderen te leven.
Terwijl in het paradigma van godsdienstvrijheid religies participeren in de opbouw van de samenleving en daartoe samenwerken met de overheid, ligt in deze benadering het accent op samenwerking met niet-gouvernementele (maatschappelijke) organisaties.
Religies dienen altijd met elkaar in dialoog te zijn, juist vanwege hun complexe karakter. Dat is hun missie. In het nieuwe paradigma staan missie en dialoog niet antithetisch tegenover elkaar, maar ze zijn één: zending is dialoog! Religies dienen van elkaar te leren én ze dienen elkaar te onderwijzen.

In het nieuwe paradigma leren religies van elkaar én onderwijzen ze elkaar

Dit artikel is met toestemming van de auteur vertaald en bewerkt door Gerrit Noort. Het verscheen onder de titel 'Mission and Dialogue as Means of Communication' in: V. Küster and R. Setio (eds), *Muslim-Christian Relations Observed: Comparative Studies from Indonesia and the Netherlands,* Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014.

— Gerrit Singgih doceert bijbelse hermeneutiek en Indonesische contextuele theologie aan de Duta Wacana Christian University in Jogjakarta.

‘Pancasila’: krachteloze of krachtige basis voor religieuze harmonie?

Indonesië is zowel in religieus als in cultureel opzicht een pluralistisch land. In dit artikel gaat de christelijke theoloog Zakaria Ngelow in op de vragen die dat met zich meebrengt en op antwoorden die er gegeven zijn in politiek-religieus opzicht. Daarbij maakt hij gebruik van het begrip *pancasila*, dat volgens hem een goede basis kan zijn voor een gezonde democratie in dit pluralistische land.

Hoewel Indonesië geen islamitische staat is, betreft het wel een land met tweehonderd miljoen moslims. Het land telt zo’n zeshonderd etnische groepen en zevenhonderd talen. Hindoeïsme, boeddhisme, islam en christendom kregen op verschillende momenten voet aan de grond in dit enorme land. Dat hing samen met de ontwikkeling van politieke machtscentra, zoals koninkrijken en sultanaten.

Tegen de *shari’a*

De Indonesische onafhankelijkheidsbeweging die opkwam in de jaren twintig van de vorige eeuw, maakte gebruik van islamitische symbolen. Maar het communisme en het seculiere nationalisme streden met de islamitische ideologie om de voortrekkersrol. Na een mislukte communistische greep naar de macht, in 1926, werd het communisme verboden en de leiders ervan werden op verschillende plaatsen gevan-

Pancasila-principes in Indonesië

In de inleiding van de Grondwet van 1945 wordt de *Pancasila* (uitgesproken als *pantja-siela*) genoemd als de belichaming van de basisprincipes van de onafhankelijke Indonesische staat. *Panca* betekent ‘vijf’ en *sila* ‘(ethische) grondslag’. De vijf principes luiden als volgt:

1. Geloof in de ene en enige godheid (hiermee wordt elk van de monotheïstische geloven bedoeld, maar ook het boeddhisme en hindoeïsme vallen onder dit principe)
2. Rechtvaardige en beschaafde menselijkheid (mensen moeten met waardigheid behandeld worden)
3. Eenheid van Indonesië
4. Een democratie die voortkomt uit innerlijke wijsheid en consensus
5. Sociale rechtvaardigheid voor de hele Indonesische bevolking

gengezet. De islamitische politieke beweging verzwakte door interne conflicten. Op landelijk niveau waren er leiders die wilden samenwerken met het koloniale bewind, maar anderen wezen dat af. Ook christenen organiseerden zich. In 1918 hadden met name Indische Nederlanders een christelijke politieke partij opgericht, die achter het koloniale bestuur stond. Maar in de jaren twintig kwam het ook tot een christelijk-nationalistische beweging.
Tijdens de Japanse bezetting werd een Indonesisch onafhankelijkheidscomité opgericht. Een subcommissie daarvan formuleerde op 1 juni 1945 een eerste opzet van de preambule voor de Grondwet. Deze preambule, ook wel het Jakarta Charter genoemd, noemde vijf zuilen, vijf principes, waarop de Indonesische staat zou moeten rusten. De formulering van de vijfde zuil, waarin de religieuze basis van de samenleving werd verwoord, vormde een compromis tussen de islamitische en de seculier-nationalistische beweging. Hierin was een controversiële clausule van zeven woorden opgenomen, die moslims het recht gaf om de islamitische *shari'a* in te voeren. Maar op 18 augustus 1945, de dag nadat de Indonesische onafhankelijkheid werd uitgeroepen, tekenden christenen en andere nationalistische leiders bezwaar aan tegen deze clausule. Dit leidde tot een religieus neutrale herformulering, die vervolgens een plek kreeg als eerste zuil.
Deze verwerping van discriminatie, en van enige tendens om islamitische *shari'a* toe te passen, werd een cruciaal punt voor Indonesische christenen die voortdurend pleitten voor een democratische pluralistische natie. Zij waren sterk gecommitteerd aan godsdienstvrijheid en andere mensenrechten.

'Religieus-democratische samenleving'

Door de heersende *pancasila*-ideologie is Indonesië noch een seculiere noch een religieuze staat. Maar in de samenleving wordt met de religiositeit van de mensen en het bestaan van een goddelijk wezen gerekend. Sommigen kiezen daarom voor de term 'religieus-democratische samenleving'. De staat baseert haar handelen op de alomtegenwoordigheid van de godheid en garandeert dat iedereen recht heeft om de religieuze plichten volgens de eigen religieuze overtuiging na te leven.
Toen in januari 1946 het ministerie van godsdienstzaken werd opgericht, was dit vooral een geste om de moslimmeerderheid tegemoet te komen. Maar in de uitwerking was het ministerie erop gericht de religieuze belangen van alle burgers te dienen.
Bij sommige Indonesische moslims is het ideaal van de islamitische staat onverminderd aanwezig. In het verleden zijn diverse separatistische bewegingen opgericht, zoals in West-Java, Aceh, Zuid-Sulawesi en Zuid-Kalimantan. Maar deze werden verpletterd door militaire operaties. In het laatste decennium nam de invloed toe van mondiale islamitische bewegingen, zoals het salafisme en zelfs radicalisme. Maar de meerderheid van de Indonesische moslims, waaronder de grote moslimorganisaties Nahdatul Ulama[1] en Muhammediyah[2], maakt de keuze voor een staat gebaseerd op de *pancasila*-beginselen. Dat neemt niet weg dat moslimpolitici op provinciaal of

districtsniveau op de *shari'a* geïnspireerde regelgeving voor elkaar kregen, zoals anti-alcoholbeleid, kledingcodes, leesvaardigheid van de Koran.

Een christelijke partij

Het Indonesische christelijke politieke denken en handelen is in hoge mate gevormd door de Nederlandse theoloog en staatsman Abraham Kuyper (1837-1920) en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Kuypers grootste invloed is zichtbaar in de gedachte dat politieke macht van God komt en dat machthebbers verantwoording schuldig zijn aan God. Maar ook is zijn invloed zichtbaar in de gedachten dat christenen hun eigen potentieel moeten ontwikkelen om in het sociaal-politieke leven mee te kunnen komen en dat godsdienstvrijheid een basisvoorwaarde is voor een vrije natie.

Van 1945 tot 1971 was Parkindo – de Indonesische Christelijke Partij – de enige partij van protestanten. Sommige christenen participeerden in niet-christelijke partijen, zoals denationalistische of communistische partijen. Rooms-katholieken hadden hun eigen partij. Maar onder druk van de Nieuwe Orde van president Soeharto fuseerden beide christelijke partijen in de jaren zeventig met andere partijen. Slechts drie politieke partijen bleven over: de regeringspartij Golkar (Golongan Karya, de arbeiderspartij); de PPP (Eenheidspartij voor Ontwikkeling) van de islamitische politici, en tot slot de PKI (Indonesische Democratische Partij) waarin de protestantse en katholieke partijen opgingen.

Na Soeharto's val bloeiden nieuwe politieke bewegingen op. Ook christenen raakten bevangen door de vrijheidseuforie en zij richtten nieuwe christelijke partijen op. Het was echter duidelijk dat christenen zich niet aan één politiek-religieuze partij wilden binden. Datzelfde gold voor moslims. Opmerkelijk was dat een aanzienlijk aantal predikanten zich in het politieke spel begaf en wetgevende posities nastreefde. Sommigen verwierven voldoende stemmen, maar de meesten slaagden daarin niet. Kerken namen zelf maatregelen naar aanleiding van deze predikanten met politieke ambities. De predikant moet een keuze maken: hij dient of de kerk of een politieke partij.

Dat laatste neemt niet weg dat kerken sommige kandidaten met politieke ambities openlijk ondersteunen, of het nu gaat om regionale regenten of gouverneurs. Theologisch is daarbij aan de orde dat het wezen van de kerk niet ondergeschikt mag zijn aan politieke belangen.

Indonesische christenen en kerken dienen zich opnieuw te oriënteren

Indonesische christenen en kerken dienen zich daarom opnieuw te oriënteren op het ontwikkelen van niet-sektarische politieke inzet, zodat rechtvaardigheid, vrede en welvaart gediend worden.

Hoewel christenen in politiek opzicht pleiten voor een democratische en vrije staat, nemen Indonesische kerkleiders Paulus' Romeinenbrief (13:1-5) als uitgangspunt voor hun houding ten opzichte van de overheid. Christenen hebben na het koloniale tijdvak geen kritische houding ten opzichte

van de overheid ontwikkeld. In de periode van Soeharto's Nieuwe Orde participeerden oecumenische kerken volop in de overheidsprogramma's voor nationale opbouw. Daarin combineerden zij positieve en creatieve, maar ook kritische en realistische motieven. Het was kritisch in die zin dat elk programma langs de bijbels-theologische meetlat van de bijbelse ethiek werd gelegd.

Intolerantie

In de jaren negentig, tegen het eind van het Soehartobewind, ontstonden ernstige interreligieuze problemen. Op diverse plaatsen kwam het tot kerkverbrandingen. De jaren direct na 1998 waren de ergste, omdat maatschappelijke conflicten losbarstten die aan religieuze identiteiten raakten. Dit was het geval in Ambon, Halmahera, Midden-Sulawesi en andere plaatsen. Dit kostte duizenden slachtoffers, zowel moslims als christenen, het leven en tienduizenden moesten vluchten naar veiliger oorden. De laatste jaren worden ook minderheidsgroepen als de Ahmadiah[3] en sjiitische moslims slachtoffer van religieuze intolerantie. Zij werden aangevallen en verdreven.

Velen hebben hun zorg over deze uitbarstingen van intolerantie uitgesproken, maar tevens maakten zij hun diepe teleurstelling kenbaar over de onverschillige houding van de overheid. Politie en leger beschermden de slachtoffers niet en stonden niet zelden aan de kant van de aanvallers. Volgens de Grondwet moet de overheid godsdienstvrijheid garanderen. De overheid noch enige religieuze gemeenschap hebben het recht om de leer en de gebruiken van een andere religieuze gemeenschap te veroordelen.

Interreligieuze problemen ontstonden eerder

in Indonesië in de late jaren zestig, toen het percentage christenen toenam na het verbieden van het communisme en toen burgers werden verplicht één van de in 1966 erkende wereldgodsdiensten aan te hangen. In de jaren zeventig wilde de overheid interreligieuze conflicten onder controle krijgen door het afkondigen van beperkende maatregelen. Zo kon niet zomaar meer een kerkgebouw worden gebouwd. Er zijn nu plannen om een regeling voor de onderlinge harmonie van de godsdiensten in te voeren. De verwachting is dat deze regeling de vrijheden van minderheidsgroepen zal beperken. In de afgelopen tien jaar richtte de overheid, op diverse niveaus, interreligieuze fora op om religieuze harmonie te bevorderen. In veel gevallen legitimeren deze fora echter discriminatie van christenen en andere minderheidsgroepen, bijvoorbeeld door de afgifte van vergunningen voor kerkbouw te dwarsbomen.

Een revitalisering van de 'pancasila' is dringend nodig

De goede kant van deze situatie is het ontstaan van *Interfaith*-jongerengroepen, die zich sinds het ontstaan in de jaren negentig inzetten voor godsdienstvrijheid en vreedzame samenwerking bevorderen. Eveneens opmerkelijk is het ontstaan van een beweging die het afwijken van de oorspronkelijke grondslagen van de republiek kritisch volgt. Deze beweging streeft naar een herleving van het *pancasila*-ideaal, de grondbeginselen van 1945 en het principe '*Bhinneka Tunggal Ika*' (eenheid in diversiteit).

De toekomst van Indonesië hangt af van een gezonde ontwikkeling van democratie en vrijheid. De grondleggers van de natie legden met de *pancasila* een goede algemene basis voor een pluralistische samenleving. Maar machtsmisbruik in de *pancasila*-staat heeft in het verleden mensen in verwarring gebracht. Zij verwierpen daarom de *pancasila*. Een revitalisering van de *pancasila* is daarom dringend nodig. Dat is een enorme taak in een land dat zozeer gekenmerkt wordt door corruptie onder degenen die de macht uitoefenen.

Dit artikel is met toestemming vertaald en bewerkt door Gerrit Noort. Het verscheen onder de titel 'Religion and State in Indonesia' in: V. Küster and R. Setio (eds), *Muslim-Christian Relations Observed: Comparative Studies from Indonesia and the Netherlands*, Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014.

Noten

[1] Nahdatul Ulama is een op tradities terugvallende soennitisch-islamitische groep met ongeveer dertig miljoen leden.

[2] Muhammediyah is een islamitische organisatie met 29 miljoen leden.

[3] Ahmadiah heeft wereldwijd circa tien miljoen volgelingen, met name in Pakistan, India, Bangladesh en Indonesië. Door moslims worden Ahmadiah veelal als niet-orthodox beschouwd.

— Zakaria Ngelow is directeur van OaseIntim in Makassar: Institute for eastern Indonesia ministry empowerment and contextual theology studies. Dit instituut voor contextuele Indonesische theologie richt zich op leken.

Permanente Educatie

Twee weken waren ze hier, in Torajaland in Zuid-Sulawesi, Indonesië. Een groep collega's op studiereis in het kader van de Permanente Educatie. En dat werden ze die dagen: permanent geëduceerd. De targets zijn gehaald, de Protestantse Kerk kan gerust zijn. Onrust echter in de hoofden en harten van de geëduceerden ...

Permanente onrust ... want de Torajakerk – vanaf 1913 werden tal van zendingswerkers door de Gereformeerde Zendingsbond naar dit gebied uitgezonden – vroeg zich af hoe het toch kon dat de Nederlanders die hun het evangelie hadden gebracht, nu zelf zo massaal de kerk (en het geloof?!) vaarwel zeiden. Staat dit de Torajakerk, een volkskerk, nu ook te wachten?

Permanente onrust, want ... toen ze een varken moesten slachten – een onderdeel van de adat *en een* must *voor Torajapredikanten – bleek geen van de Nederlandse collega's deze vaardigheid te beheersen.*

Permanente onrust, want ... de mooie hotels waarin ze verbleven zien ze nog voor zich, maar ook de woonruimte van plaatselijke predikanten waar ze te gast waren. De ene predikant woonde in de consistorie, de ander bij gemeenteleden in omdat er geen pastorie was. Soms was er niet eens electriciteit of een wc, of nog veel erger: er was zelfs geen kast met boeken.

Permanente onrust, want ... ze werden geconfronteerd met de 'lijdende' kerk. Indonesië is een land waarin op veel plaatsen de kerk – soms met moeite – gedoogd wordt door de moslimmeerderheid. De kerk moet zich daarom gedragen 'scherpzinnig als een slang en onschuldig als een duif' (Mattheüs 10,16).

Permanente onrust ... want hoe kerk te zijn in de Nederlandse seculiere cultuur? Nederland, waar het soms verboden lijkt om wél in God te geloven, is wellicht meer zendingsland dan Indonesië, waar het zelfs verboden is om níet in Allah te geloven.

Zending is eigenlijk permanente educatie: onrust brengen in hoofden en harten, in cultuur en maatschappij, totdat ons hart rust vindt bij God.

— Gert de Goeijen is verbonden aan het Theologisch Instituut van de Torajakerk in Rantepao. Hij is uitgezonden door de Gereformeerde Zendingsbond (GZB) in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN).

Van Sadrach tot 'insider movements'

Wie het missiologische discours volgt, stuit op enig moment op het denken over *insider movements*. Daarmee doelen we met name – een beetje kort door de bocht – op moslims die Christus navolgen, maar die niet toetreden tot een christelijke kerk. Over deze bewegingen is de laatste jaren in zendingskringen veel te doen.

Voor de een is het ondersteunen van *insiders* namelijk welhaast een gouden missionaire sleutel, voor anderen grenst de in dit verband ontwikkelde missionaire theologie echter aan een dwaalleer. Emoties kunnen daarbij hoog oplopen. Dit bleek in 2013 toen '*reader friendly*'-bijbelvertalingen, ontwikkeld voor gebruik in islamitische landen, tot grote commotie leidden. Hoe ver mag je gaan om de bijbelse teksten toegankelijk te maken? De opschudding lijkt inmiddels voorbij, maar de onderliggende theologische en zendingsmethodische vragen zijn nog lang niet uitgediscussieerd.
In evangelicale kring verschijnen regelmatig publicaties over contextualisatie in *insider movements*, maar het blijft lastig om zicht te krijgen op wat in deze bewegingen gebeurt en welke rol zendingsgenootschappen daarin spelen. Pleitbezorgers van *insider movements* geven namelijk zelden feitelijke onderzoeksresultaten uit handen, deels omwille van de veiligheid van betrokkenen. Niet alle mensen respecteren immers godsdienstvrijheid, is het vaak gehoorde argument.
Indonesië kent wel godsdienstvrijheid. Goed nieuws dus voor *insider movements*, waarover we berichten krijgen dat die in dit enorme land ook voorkomen. Godsdienstvrijheid is verankerd in de *pancasila*-ideologie, die eenheid in diversiteit als uitgangspunt heeft (zie bladzijde 10 in deze *TussenRuimte* – redactie). Maar er zijn, schrijft Zakaria Ngelow elders in dit tijdschrift, ontwikkelingen die wijzen in de richting van minder vrijheid voor religieuze minderheden. Neemt in de context van spannende interreligieuze relaties het belang van afdwingbare eenheid, van rust en orde toe?
Ook het Nederlands-Indisch gouvernement ging uit van gekwalificeerde godsdienstvrijheid. Zendingswerk werd toegestaan in regio's waar mensen 'animistische' godsdiensten aanhingen, maar niet in gebieden waar de islam dominant was. Het voorkomen van interreligieuze provocatie stond voorop. Toch was er ook zending op Java, een eiland met een hoog percentage moslims.

Sadrach-volgelingen

Eind negentiende eeuw ontstond op Java een beweging die trekken had van een *insider movement*. De centrale figuur hierin was moslimgeestelijke (*kiai*) Radin Abas (1835-1924), later Sadrach genoemd.* Door contacten met zendeling J.E. Jellesma besloot hij Christus te volgen en ontplooide hij missionaire activiteiten. Daarin liet hij zich niet leiden door Nederlandse zendingswerkers, maar hij zocht een Javaanse weg. Hij maakte daartoe gebruik van islamitische riten en *ngelmu* (Javaanse wijsheid). Als *kiai* onderwees hij in de stijl van de *pesantren* (islamitische school) en debatteerde met moslimgeestelijken.

Rond 1900 zocht Sadrach een Javaanse weg voor missionaire activiteiten

Het resultaat was opmerkelijk. Rond 1883 had hij zo'n drieduizend volgelingen, die wilden leven in overeenstemming met het evangelie maar weigerden lid te worden van de Indische Kerk. Zij wilden onafhankelijke Javaans-christelijke gemeenschappen zijn, die geen westerse gebruiken wilden overnemen. Zo droegen zij geen westerse kleding, maar ook stelden zij geen ambtsdragers naar het gereformeerde kerkmodel aan. Naar Javaans-islamitisch gebruik stelden zij in elke gemeenschap een *sesepuh* (oudste), een *guru igama* (godsdienstleraar) en een *imam* (voorganger) aan. Doop en avondmaal werden niet bediend.

Achter de kerk die kiai Sadrach in Purworejo bouwde is het huis waar hij woonde ingericht als museum.

Deze afwijking van de gereformeerde mores leidde tot een groot conflict met de Nederduits Gereformeerde Kerken. Frans Lion Cachet, in 1890 gestuurd door de synode, oordeelde dat de Sadrach-beweging geen ware gestalte van de kerk was en hij had ernstige twijfels aan de verkondigde leer. Hij had daartoe grondig onderzoek verricht: een jaar lang bezocht hij de gemeenschappen van Jezus-volgelingen. Met Sadrach sprak hij echter slechts een uur.
In 1892 rapporteerde hij aan de synode dat Sadrach een Javaanse zwendelaar was, die de christelijke leer verdraaide met het oog op zelfverrijking en een hogere status. Kerk en zending zouden zich van elke samenwerking met hem moeten onthouden.
Het koloniaal bewind was er intussen niet blij mee dat de Javaanse Jezus-volgelingen een grotere omvang hadden dan de kerken op Java. Ze hadden geen grip op deze beweging en vreesden politieke instabiliteit in de regio. Het gouvernement oefende daarom druk uit, zodat de Jezus-volgelingen deel zouden worden van de Indische Kerk. Daartoe zou het echter nooit komen.
In 1894 leidde de komst van ds. L. Adriaanse, de eerste gereformeerde missionaire predikant, tot veranderde verhoudingen. Hij stelde zich ten doel om precies uit te zoeken wat er in de 'Sadrach-affaire' op het spel stond. Adriaanse schreef over zijn bevindingen een boek waarin hij concludeerde dat Lion Cachets oordeel onjuist was en zelfs unfair, omdat het hem aan kennis van de Javaanse cultuur had ontbroken. Adriaanse raakte ervan overtuigd dat Sadrach wilde leven in overeenstemming met Gods Woord en dat deze een goed begrip had van het eeuwig heil. Ook kwam hij tot de slotsom dat de Javaanse gemeenschap contact met de zending wilde, mits zendingswerkers zich niet dominant zouden opstellen.
Sadrach en Adriaanse ontwikkelden een goede verstandhouding. Daarom vroeg de *kiai* aan de zendingspredikant om in zijn lokale gemeenschappen te preken en daar ook de doop aan de Jezus-volgelingen te bedienen. Adriaanse zocht daarvoor eerst toestemming van de gereformeerde synode. Toen bleek dat de zendingsdeputaten van de Gereformeerde Kerken daarop zeer terughoudend reageerden en dat zij zorg hadden om het syncretisme in de Javaanse Jezus-beweging, nam Sadrach afstand. Hij zou niet langer streven naar samenwerking met de zending, want hij voelde zich diep vernederd vanwege de geuite achterdocht. Sadrachs installatie als apostel van de beweging, in 1899, markeerde het einde van de zoektocht naar samenwerking met de gereformeerde zending.

Sadrach-beweging in 1933 met ruim 7500 leden grootste 'kerk' in Midden-Java

Toen de gereformeerde zending in 1913 vijftig jaar missionaire inzet in Midden-Java evalueerde, was er een gevoel van grote teleurstelling over de resultaten. 'Slechts' 1634 mensen waren tot bekering gekomen door het zendingswerk en waren lid van de kerk. Abraham Kuyper wilde het zendingsveld Midden-Java daarom sluiten en het missionaire werk voortzetten in

*Gereja Kristen Jawa Karangjoso in Purworejo is de oudste Javaanse christelijke kerk. Deze kerk werd in 1871 opgericht door moslimgeestelijke (*kiai*) Rabin Abas, later Sadrach geheten.*

niet-islamitische gebieden. Het werk van Sadrach liet echter een heel ander resultaat zien. Volgens een telling had de beweging in 1933 ruim 7500 leden en daarmee was het de grootste 'kerk' in Midden-Java. De gereformeerde zendingsstatistiek rekende echter niet met de Jezus-volgelingen.

Insider movements nu

Uit de geschiedenis van de Sadrach-gemeenschappen kunnen we lering trekken voor het omgaan met *insider movements* in het heden.

Een eerste les die we uit de geschiedenis van de Sadrach-beweging kunnen trekken, is dat kerk en zending de ontwikkeling van *insider movements* in de weg kunnen staan. Dat kan op meerdere manieren gebeuren. Ten eerste als de zending de *insider movement* onder 'controle' wil krijgen door leer, leven en kerkmodel voor te willen schrijven. Sadrach wilde Christus als Javaan volgen en claimde ruimte voor een voluit contextuele gestalte van geleefd christelijk geloof. Kerk en zending bleken daarmee echter grote moeite te hebben.

Het 'doodknuffelen' van *insider movements* hindert gezonde ontwikkeling eveneens. De weg van Christus betekent immers per definitie bekering en de durf het individuele leven als ook de culturele en religieuze context onder kritiek te stellen. Dat impliceert dat de kerk niet alleen aan *insider movements*, maar ook aan zendingsorganisaties die *insiders* ondersteunen, in bescheidenheid en verbondenheid kritische vragen mag stellen.

De Sadrach-beweging maakt echter ook duidelijk dat kerk en zending hun oordeel moeten opschorten. Lion Cachets oordeel

dat de Sadrach-gemeenschappen geen ware kerk vormden, bleek achteraf bepaald te zijn door een gereformeerde visie op kerkplanting, die installatie van de ambten beschouwde als het watermerk van waarachtig kerk-zijn. Opschorting van het oordeel is ook nodig voor de theologische waardering van syncretisme. Westerse theologen zullen zich eerst rekenschap moeten geven van het syncretisme in de eigen gelederen (in heden en verleden), voordat ze de vinger vermanend naar anderen opheffen. De cruciale missiologische vraag is of *insiders* door de navolging van Christus bevrijding van hun bestaan ervaren.
Een andere les is dat kerk en zending zullen moeten inspelen op *insiders* die contact zoeken met christenen. Sadrach zocht gedurende zijn hele leven contact, maar merkte daarin steeds dat kerk en zending vervolgens niet dienend optraden, maar de dienst wilden uitmaken. Zij deden dit met de beste bedoelingen, maar met voor zowel *insiders* als zending fnuikende gevolgen. Het stond de groei van de beweging in de weg.

Klemmende vraag hoe kerk en zending een dienende houding kunnen ontwikkelen

Hoe kerk en zending een dienende houding kunnen ontwikkelen, is een klemmende vraag. Het besef dat we als *outsiders* een *insider*-beweging dienen mag daarin leidend zijn. En dienen is zeker niet identiek aan het instrumentaliseren van *insiders* tot missionaire strategie. De verleiding daartoe is voor zendingsorganisaties groot. Het ondersteunen dan wel creëren van *insider movements* wordt door evangelische zendingen immers in toenemende mate beschouwd als een *golden key* voor missionair werk onder moslims. Terwijl de klassieke zendingsmethodiek van de vervanging (christelijk geloof in plaats van de andere godsdienst) in moslimregio's niet tot het gehoopte resultaat leidde, schetsen voorstanders van *insider movements* nu vergezichten van een doorbraak. De *insider* kan deel blijven uitmaken van de hindoeïstische of islamitische cultuurgemeenschap. Het gaat immers niet langer om een vervangingsmodel maar om de navolging van Jezus, stellen zij.

Insider movements als missionaire strategie vergt diepgaande reflectie, want de missionaire theologie en methodiek heeft belangrijke implicaties. Dat geldt zowel voor de relatie kerk, zending en nieuwe christelijke gemeenschap als ook de relatie van kerk en moskee. Juist in de context van toegenomen interreligieuze spanningen is het zaak aandacht te geven aan de implicaties van een missionaire strategie voor het vreedzaam samenleven van religieuze gemeenschappen.

* Voor dit artikel is gebruik gemaakt van: Sutarman S. Partonadi, *Sadrach's Community and its Contextual Roots*, Amsterdam/Atlanta 1990.

— Gerrit Noort is directeur van de Nederlandse Zendingsraad.

Lian Gogali en de vrouwen van Mosintuwu

Samen werken aan duurzame vrede

Wanneer aan de vooravond van Kerst in 1998 conflicten uitbreken in haar geboorteplaats Poso op Midden-Sulawesi, is Lian Gogali in Jogjakarta. Zij studeert er theologie en is actief betrokken bij maatschappelijke en interreligieuze bewegingen.

Van haar vader, die predikant was, leert ze al jong dat het christelijk geloof niet zomaar eenvoudige antwoorden kan geven. Hij laat haar zien dat je als gelovige ruimhartig, creatief en open mag omgaan met de vele verschillen die er zijn. Ook in de familie en hun omgeving hebben ze te maken met diversiteit: de familie bestaat uit christenen en moslims. Tot 1998 leven ze in harmonie samen. Vanuit Jogjakarta heeft ze in die periode van conflicten af en toe telefonisch contact met haar familie. Via de media volgt ze de berichten over conflicten tussen moslims en christenen. Voor haar is het onbegrijpelijk dat dit geweld religieus wordt geduid. In een van haar blogs schrijft Lian later juist ook dat A.C. Kruyt, zendeling uit Nederland, zich laat adviseren door een islamitisch geleerde Baso Ali. Zij hebben een zeer goede relatie. Op advies van Baso Ali gaat Kruyt naar de binnenlanden van Midden-Sulawesi om daar het evangelie te brengen. De islam was eerder gebracht aan de kustgebieden. De verbondenheid en de samenwerking tussen Baso Ali en Kruyt ziet Lian als basis voor een harmonisch samenleven in Midden-Sulawesi.

Alleen religieuze confrontatie?

In 2007 ontmoet ik Lian in Jogjakarta. Voor haar master thesis heeft ze vrouwen in Midden-Sulawesi geïnterviewd. Ontzet en aangeslagen komt ze terug, na alles wat ze gezien en gehoord heeft. Huizen, scholen, kerken, moskeeën, ziekenhuizen zijn verwoest. En nog meer schokt haar de scheiding die de conflicten teweeggebracht hebben tussen families, buren en vrienden. Hoewel de conflicten formeel beëindigd zijn, werken ze verwoestend door in de samenleving. Mensen die eerder open en tolerant met elkaar omgingen, staan vijandig tegenover elkaar. Moslims en christenen botsen en wantrouwen elkaar en leven gescheiden.
Terwijl de media steeds berichten dat het religieus getinte conflicten betreft die zich afspelen tussen moslims en christenen, hoort Lian van de vrouwen die ze interviewt ook andere verhalen. Van geweld en van verkrachting, hoe mensen hun huizen zijn

verloren en op de vlucht moeten slaan, niet of nauwelijks inkomen hebben, omdat ze te weinig kunnen oogsten of de oogst niet kunnen verkopen.
Maar er zijn ook de verhalen van vrouwen die elkaar hebben geholpen – ongeacht hun religie of etnische achtergrond; vrouwen die elkaar hebben gesteund op economisch en maatschappelijk gebied. Zij hebben zich niet laten meenemen door de eenzijdige berichtgeving, maar hebben elkaar vastgehouden. Bij hen leeft de vraag of mensen zich niet tegen elkaar hebben laten opzetten door enkele leiders, die hun godsdienst misbruikten ter wille van machtsposities. In haar masterscriptie analyseert Lian Gogali deze problematiek, maar die ene vraag laat haar niet los: 'Wat ga je nu doen met onze verhalen?' Na het behalen van haar master besluit zij terug te gaan en zich in te zetten voor vrouwen en kinderen in Midden-Sulawesi.

De weg naar verandering

Verschillen in religies zijn niet de aanleiding van deze conflicten. Daarom is Lian begonnen om samen met vrouwen religie en conflict te ontrafelen. Terug in Poso nodigt ze moslim- en christenvrouwen uit bij haar thuis. Die eerste ontmoeting was niet gemakkelijk: de afgelopen tien jaren hebben wantrouwen en vooroordeel in ruime mate gevoed. Ben je in staat nog iets van elkaar verwachten? Lian creëert een ontspannen sfeer en laat de vrouwen hun verhaal vertellen: hun woede, pijn, wantrouwen, verwijten, argwaan mogen in hun verhalen genoemd worden. Het luisteren en vertellen is het begin van een genezingsproces.

Lian Gogali

Aanleiding?

De aanleiding tot de heftige conflicten die eind 1998 op Midden-Sulawesi uitbraken is een vechtpartij tussen een christen- en een moslimjongere, allebei dronken. Anderen gebruiken dit conflict en buiten het uit. De dagen en weken daarna wordt er bericht dat er grote conflicten zijn tussen moslims en christenen in Poso en Tentena. Is er gewacht op zo'n ruzie?
In het district Poso – evenals in andere delen van Indonesië – is sprake van corruptie, terrorisme en geweld. De politieke elite, waartoe christenen en moslims behoren, voert hun strijd om de macht. Het incident tussen de twee jongens wordt gebruikt om de aanhangers van deze elite tegen elkaar op te zetten. Ook worden er in die periode gewapende groepen vanuit Java gestuurd. Zij betrekken ook burgers in het geweld. Zo wordt een strijd van macht en geld een oorlog tussen moslims en christenen. Burgers, mannen, vrouwen en kinderen worden slachtoffer van dit bizarre geweld.

Vrouwenschool Mosintuwu

Het is ook het begin van de School voor Vrouwen, die de naam Mosintuwu (samenwerken) krijgt. Het proces start bij de vrouwen zelf. Zij zijn slachtoffer geworden van geweld, maar zij vinden kracht om door te gaan: zorgtaken, het land moet bewerkt, de huiseconomie. De verhalen van slachtoffers over wederzijdse hulp laten zien hoeveel meer ze in zich hebben. Na verloop van tijd kunnen ze hun slachtofferrol achter zich laten en begint er een proces van verzoening. Vriendschappen ontstaan tussen deze vrouwen. Zij worden op een bijzondere wijze betrokken bij een proces van vrede en verzoening; het wordt een ontdekkingstocht van vrouwen voor vreedzaam samenleven. Het is een weg die niet geïnitieerd is door religieuze leiders of door de overheid.
De vrouwen die deelnemen aan de Vrouwenschool hebben in het algemeen weinig opleiding en staan economisch zwak. Voorafgaand vindt er een selectie plaats. De criteria tot deelname zijn: bereidheid om te participeren in een proces met vrouwen van verschillende religieuze en etnische achtergronden, bereidheid mee te werken aan het oplossen van problemen in de samenleving en de bereidheid om tijd te geven zonder dat ze ervoor betaald worden.

Ook al zijn ze slachtoffer van geweld, vrouwen vinden kracht om door te gaan

Uit de doelstelling van Mosintuwu blijkt dat het om meer gaat dan het bereiken van vrede. In het curriculum, dat met een aantal vrouwen is ontwikkeld, worden acht cursussen aangeboden: vrede en tolerantie; gender; vrouwen en cultuur; spreekvaardigheid; vrouwen en politiek; algemene rechten; economische, sociaal-culturele en burgerrechten; economisch management. In de cursus tolerantie en vrede gaat het om de relatie tussen deze vrouwen. Ze leren over de waarde van vrede in de verschillende godsdiensten, hoe te werken aan to-

Boven: Vrouwen in gesprek over economische, sociale, culturele en politieke rechten op Vrouwenschool Mosintuwu in Poso.
Onder: Plenaire bijeenkomst op de Vrouwenschool.

lerantie ten opzichte van de verschillen, het benoemen ervan en het vertellen van verhalen van vrede voor, tijdens en na de conflicten. Vanuit deze alledaagse ervaringen leren vrouwen kijken naar andere tradities. Ze leren kijken naar hun eigen trauma's, maar ook hoe zij hun eigen positie waarnemen in de samenleving. Het tolereren van anderen is geen passief gebeuren, maar het is een actief betrokken zijn op de ander.

'Een regenboog met maar één kleur is geen regenboog'

Lian ziet religieuze tolerantie verweven met vrijheid van godsdienst. De ander mag er zijn in de verscheidenheid. Een van de vrouwen vertelt dat een regenboog met één kleur geen regenboog is. De verschillen geven kleur aan de samenleving – met alle uitdagingen. Om al die kleuren te zien en tot hun recht te laten komen, is communicatie belangrijk, ook onderdeel van de cursussen. Hoe kijk en luister je naar iemand met een andere godsdienstige en etnische achtergrond? Hoe kijk en luister je naar je eigen traditie?
In een andere cursus bezoeken vrouwen met elkaar kerk, moskee en tempel. De meesten zijn niet eerder in het gebedshuis van de ander geweest. Godsdienst is in deze samenleving altijd van belang geweest voor de identiteit van de vrouwen als samenbindende factor, maar ook kracht gevend, troostend. Vrouwen die alle cursussen doorlopen hebben, kunnen 'lerares' worden van andere vrouwen. Zij worden betrokken bij het genezingsproces van trauma's van andere vrouwen.

Tegelijkertijd zijn ze met elkaar verantwoordelijk voor economische onafhankelijkheid: van natuurproducten maken ze mooie voorwerpen, ze planten cassave en verwerken die tot chips. Samen werken aan concrete projecten, stelt deze interreligieuze dialoog, is in het belang van de hele omgeving.
De vrouwenschool Mosintuwu breidt zich uit naar verschillende dorpen, ondanks conflicten die af en toe de kop weer opsteken. Daarnaast is er het Sophia-project voor kinderen: een mobiele bibliotheek rijdt van school naar school; er worden alternatieve boeken aangeboden; in de stad Poso zijn er creatieve activiteiten voor kinderen.
De vrouwen van Mosintuwu zijn een bron van inspiratie geworden voor Lian. Zij tonen de kracht om hun slachtofferschap te overstijgen. Ze gaan een weg naar vrede, naar goede relaties, naar zich bewust zijn van hun rol in de samenleving.

Literatuur

Lisanne Boersma, *Religion in Peacebuilding Initiatives. Indonesian Institute Mosintuwu as a case study,* Master thesis Religion in Contemporary Societies, Utrecht University, 2013.
www.liangogali.blogspot.com
www.ashoka.org/fellow/nerlian-gogali
www.perempuanposo.com

— Josien Folbert was tot 2010 uitgezonden door Kerk in Actie in een programma voor christen-moslimrelaties en werkte op Midden-Java bij Percik, een onafhankelijke organisatie gericht op de ondersteuning van de bevolking bij het leven in een gemeenschap gebaseerd op de waarden van tolerantie.

Jezus de 'Pela par excellence'

Bloedbroeder en bondgenoot in Molukse theologie

Het zoeken naar een nieuwe geloofstaal voor een Molukse theologie in de Nederlandse context vereist een doordenking van de vraag waarom Molukse christenen zijn zoals ze zijn en handelen zoals ze handelen. Molukkers beseffen dat de *Pela* – bindend en verbindend stelsel van dorpsallianties en verbroedering – een kenmerk is van de oude Molukse cultuur, maar zijn zich er tegelijkertijd ook van bewust hoe essentieel dit culturele kernsymbool is voor de Molukse theologie.

Pela: socio-metafysisch verbond

De traditionele Ambonese geschiedenis begint op Nunusaku, de heilige berg in West-Ceram. Op de top stond een reusachtige waringinboom. Nunusaku is afgeleid van *nunu:* waringin of banyanboom en *saku: tempat lindung* ofwel schuilplaats. In den beginne leefden alle mensen op Nunusaku samen totdat zij grote onenigheid kregen. Na de ruzie trokken de mensen in twee grote groepen weg: de Ulisiwa (bond van negen) en Ulilima (bond van vijf). De relatie tussen beide groepen lijkt inderdaad gekenmerkt te zijn door spanning en strijd.

Na afloop van een bloedig gevecht sloten twee dorpen vaak een verbond, dat bekrachtigd werd door het uitspreken van bezweringen, het aanroepen van de voorouders en het drinken van sterke drank vermengd met een paar druppels bloed van de twee dorpshoofden of legerleiders. Alle inwoners van de beide *negeri's* (dorpen) drinken uit de beker. Ze zijn nu *pela's* van elkaar geworden en omdat 'hetzelfde' bloed door hun aderen stroomt behoren zij tot de categorie *pela keras* ('harde *pela*').

Het gaat om een socio-metafysisch verbond omdat de voorouders bij de plechtigheid mede betrokken waren: de zichtbare samenleving (*socio*) en de samenleving van de voorouders achter de zichtbare werkelijkheid. Zij hebben de functie van hoeders van de *adat*-regels (de via overlevering doorgegeven sociale leefregels, omgangsnormen en traditionele gebruiken). Praktisch elk dorp, op een enkele uitzondering na, heeft een *pela*. Als er één symbool in de Midden-Molukken bindend en verbindend is, dan is dat de *pela*. *Pela* is ook de verbindende schakel tussen christenen en moslims. Anders gezegd: het

Pela – pijler van Molukse identiteit
De *Pela* – bondgenootschappen tussen dorpen in de Molukken die gepaard gaan met een stelsel van rechten en plichten – geldt als een typisch kenmerk van de Molukse cultuur (hoewel er ook gebieden in de Molukken zijn die het systeem niet kennen). Ook dorpen met een verschillende religieuze achtergrond kunnen *pela* van elkaar zijn. De regels van het bondgenootschap – wederzijdse hulp en respect – golden en gelden voor alle bewoners van de betrokken dorpen. Het *pela*-schap wordt beschouwd als een blijvende en onverbrekelijke broederschap. Ook in Nederland houden Molukkers de *pela*-traditie in ere als een van de pijlers van de eigen identiteit.

- *Pela keras* of 'harde *pela*': verbintenissen ontstaan uit oorlogssituaties of omstandigheden waarbij een bepaald dorp vrijwillig een ander te hulp kwam in tijden van crisis, zoals natuurrampen; bezegeld met een eed en het uitwisselen van bloed.
- *Pela gandong* of 'baarmoeder-*pela*': gebaseerd op genealogische banden tussen clans van de geallieerde dorpen; bezegeld met een eed.
- *Pela tempat sirih* of 'zachte *pela*': vriendschapspacten, bezegeld met een rituele uitwisseling en het kauwen van *sirih*. Huwelijken tussen de betrokken dorpen zijn toegestaan en de verplichtingen zijn minder streng, maar inmiddels neemt men deze 'zachte *pela*' even serieus als de 'harde *pela*'.

is de gemeenschappelijk 'grond' van waaruit zij beiden zijn voortgekomen. De *pela* vormt het hart van de Molukse cultuur.
Door het aangaan van een *pela* met een ander dorp, christen dan wel moslim, wordt het isolement doorbroken en wordt de band tussen de verbondsdorpen verstevigd. Het netwerk van deze socio-metafysische verbonden heeft eeuwenlang voor een relatieve vrede in de Molukken gezorgd. De uitbarsting van de broederoorlog in 1999, die werd uitgevochten langs religieuze lijnen, is een dieptepunt voor de ware of pure betekenis van *pela*.

Transformatie van de *Pela*

De broederoorlog op de Molukken heeft voor de Gereja Protestan Maluku (GPM, Protestantse Molukse Kerk) geleid tot een herbezinning op en een herformulering van de rol en betekenis van de *Pela*. '*Christ transforms culture*' volgens dr. John Ruhulessin, voorzitter van de Gereja Protestan Maluku, maar in de ontmoeting ontstaat een proces van dubbele transformatie, waarbij zowel *pela* als het beeld van Christus veranderen. In de Molukse context wordt Jezus Christus van het Nieuwe Testament zowel *Tuhan Allah* en *Tete Manis* (lieve voorouder/opa) als Jezus onze *Pela*. In theologische zin wordt Jezus de '*Pela par excellence*'.

De cirkel binnengaan

De relatie met Jezus Christus kunnen we zien als een cirkel, met Hem in het middelpunt. Gaan wij die cirkel binnen, dan wordt de geschiedenis van de aartsvaders Abraham, Izak en Jakob ook onze gemeenschappelijke geschiedenis. De Molukse

geschiedenis wordt meegenomen binnen de cirkel. Zowel de geschiedenis van Israël als de geschiedenis van Jezus worden ook als eigen geschiedenis beleefd, als de beleefde geschiedenis van het Molukse volk zoekend naar de bevrijdende God, die een verbond sloot. In de Molukse context was en is dat de *Pela*.

Jezus Christus wordt niet voorgesteld als door de zending van buitenaf ingebracht. Hij was er al voordat de zending kwam. Voor de Molukkers was en is Hij *Upu Lanite* (God van de hemel) en *Tete Manis* (lieve voorouder). Daarom doet de Molukse geschiedenis er terdege toe, omdat in die geschiedenis iets zichtbaar wordt van de weg

Op de Molukken worden tegenwoordig regelmatig ceremoniële bijeenkomsten gehouden die 'Panas Pela' genoemd worden: het opwarmen van de 'pela', waarbij het bondgenootschap, dat soms al honderden jaren oud is, vernieuwd wordt. 'Pela' en andere tradities worden beschouwd als middelen om de bevolking – na het geweld van de afgelopen jaren – te helpen in goede harmonie samen te leven.

die God met de Molukkers gaat. God wordt zichtbaar in de Molukse taal, in de symbolen en rituelen die in het bijzonder reliëf krijgen in de *pela* tussen God en de mens.

Abraham en *teun*

Uit de tekst van Efeze 3 kunnen we opmaken dat de geslachten geschapen zijn door Hem, die in Christus onze Vader is. Het is om deze reden dat wij onze afstamming niet alleen moeten zien vanuit de *teun* (voorouderlijk schrijn of *adat*-naam voor de clan), maar vanuit de Schepper van hemel en aarde, die gestalte heeft gekregen in Jezus Christus. Voordat Abraham er was, was Adam er. En voordat Adam er was, was Christus er.

Molukkers weten dat zij zich eerbiedig tegenover hun *teun* en voorouders moeten gedragen. Zij zijn onze oorsprong en wij zijn hun voortzetting. Tegen deze achtergrond wordt ook Christus verstaan als de *Tete Manis*. Wij hebben geen vrees voor onze *teun* en voorouders. Zij zijn voor ons *manis*: goed en liefdevol. Zij geven betekenis aan ons leven in deze wereld. Wij zijn dragers van de *adat*, die wij van hen via onze ouders hebben ontvangen. Een levensorde van de samenleving: de *soa*, de *teun*, de *rumah tua* (verwante clans), het dorp met al zijn *adat*-rituelen en het *pela*-schap.

Het evangelie heeft op dit alles een heilig licht geworpen. De *adat* is *adat* gebleven, maar ze is in het licht van het evangelie toch anders geworden. De *adat* is gekerstend, is nieuw geworden. Ze staat in het licht van Hem, die zegt: 'Zie Ik maak alle dingen nieuw.'

Dat hebben de Molukkers goed begrepen, toen ze Christus *Tete Manis* noemden. Christus is niet alleen *manis*, Hij is ook onze *Pela*, die tot handelen bereid is. Hij komt ons te hulp in tijden van nood, in het gevecht met de heerser van deze aarde. Deze *Pela* staat niet naast de *teuns* en de voorouders, Hij woont samen met hen te midden van ons.

Jezus, de eerste voorouder

Elk volk en elke cultuur kent na de kerstening aan Jezus Christus een erenaam toe die bij dat volk of in die cultuur past. Molukkers die het christelijk geloof zijn toegedaan, herkennen Jezus als hun *Tete Manis*, letterlijk 'lieve voorouder/opa'. Buitenstaanders kijken hier misschien wat vreemd tegenaan, maar deze titulatuur houdt voor de Molukkers eerbied, devotie en aanbidding in.

In zijn religieuze beleving geeft de Molukker aan Jezus Christus met deze titel een bepaald waardeoordeel. Met deze titel krijgt Hij namelijk een uitgesproken plaats in de rangorde van de *adat*. Hij komt zo naar voren als de eerbiedwaardigste *Tete* onder de voorouders. Hij is hun Heiland zoals Hij ook onze Heiland is (vergelijk 1 Korinthe 15 en Hebreeën 12). Hij staat niet gelijk aan de voorouders, maar doordat Hij is opgenomen in de orde van de *adat*, staat Hij tussen hen in. Zo wordt in de titulatuur het gevoel van een correlatie uitgesproken. Dat wil zeggen: zoals er een nauwe band is tussen de voorouders en de levenden op aarde, zo is Christus voor de Molukkers niet de onbereikbare godheid, maar Eén die elke dag nabij de mensen is.

Verbond, belofte en bloed

Bloed is een essentieel onderdeel van de *pela*-ceremonie. Het symboliseert het stoppen van het verdere bloedvergieten en biedt mogelijkheden van nieuw leven. Oude vijanden worden verbondsbroeders en zusters. Bloed staat voor leven en dood tegelijkertijd. Zonder de bevestiging van het verbond met bloed is er geen verbond. Dat is dezelfde symbolische taal van het Oude Testament.

God belooft Zijn hemelrijk te verbinden met het aardrijk, met de mensheid (vergelijk het verbond met Noach), zoals ook in de traditionele *pela*. De Molukse dorpen zijn koninkrijken met aan het hoofd een *radja* (koning) waar de *rumah tua* (oorspronkelijk huis en geestelijk centrum van een clan, waar de heilige erfstukken worden bewaard) van de *mata rumahs* (clans) en *rumah tanga's* (families, figuurlijk het huis van de vele generaties) staan.

In het hemelrijk heeft God Zijn eigen *rumah tua* met de vele woningen (Johannes 14:1). Deze God komt naar het aardrijk en wordt de mens Jezus, die geboren is in Bethlehem om onder ons sterfelijke mensen te leven. Hij kwam van Zijn hemelrijk naar ons aardrijk om Zijn verbondsbelofte, die Hij in het Oude Testament aan de aartsvaders heeft gedaan, te bekrachtigen, te bevestigen door Zijn bloed te vergieten en Zijn leven te geven voor ons. Hij werd begraven, maar stond na drie dagen op uit het graf. Hij overwon de dood en keerde terug naar Zijn *negeri*, de hemel. *Pela's* wonen ook niet bij elkaar in een dorp. Ieder keert terug naar zijn of haar eigen *negeri*.

Eschatologische betekenis

Wij kennen God door Jezus Christus. Hij liet door zijn aardse leven zien wat het leven onder het verbond, onder het *pela*-schap van God kan betekenen. Zijn missie was vanaf het begin duidelijk: Gods karakter reflecteren in Zijn mens-zijn, leven in trouw aan het verbond. In het kort: leven als een rechtvaardige, als vredestichter, als uitvoerder van het verbond. Zijn dood kunnen we dan ook interpreteren als de dood van een rechtvaardige. Zijn opwekking uit de dood is daarvan een bevestiging: want de rechtvaardige zal leven door zijn trouw. Met de opstanding uit de dood neemt Hij het menselijk bestaan mee uit de dood. Het menselijk bestaan is aan de dood ontheven.

Zo is Hij de tweede Adam, of in Molukse begrippen: de *Pela*, die vanuit het hemelrijk naar ons toe is gekomen. Tot zonde gemaakt voor ons heeft Hij de zonde zelf meegenomen naar het graf en is als de eeuwige Levende verrezen om eeuwig leven te geven aan allen die met Hem zijn gestorven in de doop, aan Israëlieten, Molukkers, Nederlanders en de andere volkeren van de wereld. Vanuit het perspectief van de opgestane Heer, krijgt het *pela*-schap een eschatologische betekenis.

Pela-schap en de gemeente als lichaam van Christus

Het *pela*-verbond verbroedert en verzustert en vergroot de kans op een vreedzaam leven. De leden vormen samen, zeker bij de 'harde' vorm van *pela*, een bond, een eenheid. De *pela* is er voor iedereen. De keuze om onderdeel te zijn van een *pela* is

vrijwillig. Niet alle bijzondere handelingen, goed (goede daad) of kwaad (in een oorlog), hoeven te leiden tot de oprichting van een *pela*-schap. De wil moet er zijn van beide partijen.
De hoekstenen van de gemeente zijn doop en belijdenis. De doop is een eschatologisch sacrament dat ons geloof op een bijzondere wijze visualiseert en samenvat. De doop geeft de mens toegang tot het lichaam van Christus en is daardoor onderdeel geworden van de eschatologische hoop. Hij wordt als het ware ingelijfd in de gemeenschap die ons voorging. De doop is het koord dat ons verbindt met de toekomst en met het verleden, met het voorgeslacht.
Panas pela betekent 'het opwarmen van de *pela*'. Tijdens de *panas pela*-ceremonie wordt het *pela*-schap opnieuw in herinnering gebracht en opnieuw bevestigd. De dorpelingen en hun *pela* drinken *sageru* en herhalen de *pela*-belofte. Daarna wordt gezamenlijk gegeten en gedronken en samen gevierd dat zij broeders en zusters zijn (*pela gandong*).
In de christelijke kerk vieren we het avondmaal als gemeenschap rond brood en wijn. De gemeenschap bestaat uit de zichtbaren en onzichtbaren, zij die ons zijn voorgegaan. De Hebreeënbrief (12:1) heeft het in dit verband over 'een wolk van getuigen, die om ons heen is', een wolk van getuigen waar de *pela* intrinsiek deel van uitmaakt. Het gezamenlijk aanzitten aan tafel maakt de solidariteit duidelijk.
Wij zijn verenigd rondom Christus, in de verwachting van het Koninkrijk Gods dat komt. De gemeente van Jezus Christus leeft op weg naar de toekomst, maar ze staat daarbij op de bodem van de geschiedenis, van de *adat*. De geschiedenis is in onze optiek zonder de *adat* niet te bevatten. Wat wij zijn en wie wij zijn, zijn wij ook dankzij hen, onze *pela's* en Christus is daarin de allereerste, de immer trouwe, de '*Pela par excellence*'.

Dit artikel is een gedeelte uit een langer artikel, getiteld 'De christelijke zending in de Molukken en de gevolgen voor de Molukse kerk in Nederland'. Het gehele artikel inclusief noten is op www.tussenruimte.com te vinden.

— Simon Ririhena is verbonden aan het Moluks Theologisch Beraad en is directeur van het Moluks Theologisch Seminarie in Houten. Hij promoveerde op *Christus de Pela par excellence. De christologie van de Pela als hart van de Molukse theologie.*

eigenlijk moeten
we ze uitdelen

‘De adat *is hier sterker dan het evangelie*’

Toraja-predikanten over de impact van dodenfeesten

Gert de Goeijen sprak met de predikanten Esti Padang Sakkung en Daniel Arung Song Sung over evangelie en cultuur in Toraja. De beide Toraja’s kennen hun cultuur van binnenuit. De kerk moet waar mogelijk ook dankbaar gebruik maken van de Toraja-cultuur, vinden ze. Dat gebeurt ook. De Toraja-taal, -liederen en -muziek worden dikwijls gebruikt in kerkdiensten en andere samenkomsten. Het gesprek spitste zich toe op de dodenfeesten die van grote invloed zijn in de Toraja-cultuur.

Kritisch

Bij de dodenfeesten is de *adat* van de Toraja’s heel sterk aanwezig. Dat raakt beide predikanten nog het meest. Zij zien en ervaren vooral hier een botsing met het evangelie.

Waarom een botsing?

Daniel: ‘De eerste reden is dat overledenen vaak maandenlang opgebaard liggen in hun woning of bij de naaste familie voordat ze begraven worden, omdat de familie eerst

Ds. Esti is twintig jaar predikante van de Torajakerk en ds. Daniel bijna het dubbele aantal jaren in een Pinksterkerk. Esti is de wijkpredikante en Daniel de buurman van Gert de Goeijen. In hun beider kerken preekt hij regelmatig. Zelf woont hij met zijn vrouw Elizabeth en hun vier kinderen sinds voorjaar 2010 in Rantepao in het Torajagebied, gelegen in het noorden van de provincie Zuid-Sulawesi in Indonesië. Hij is werkzaam bij de Torajakerk en onder andere betrokken bij de opleiding en vorming van (aanstaande) predikanten en uitgezonden door de Gereformeerde Zendingsbond (GZB) in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN).

geld spaart om buffels en varkens te kunnen slachten bij het dodenfeest, de begrafenis. Bovendien is het ongezond vanwege besmettingsgevaar om iemand zo lang thuis op te baren, ook al wordt formaline ingebracht. En ten slotte heb ik het bezwaar dat als de dode lang thuis wordt opgebaard en er voortdurend bezoek komt, de naaste familie niet in de gelegenheid is om te werken. Het leidt tot luiheid en gemakzucht.'
Esti: 'Daar komt nog bij dat zolang een overledene niet begraven is, hij of zij wordt beschouwd als ziek. De overledenen wordt verzorgd, er wordt eten voor hem of haar neergezet. Het heeft bijna iets afgodisch om niet te erkennen dat een mens overleden is.'

Adat ('gewoonte' of 'traditie') is de combinatie van sociale leefregels, omgangsnormen en traditionele gebruiken. Voor veel Indonesiërs staat het kennen van (en leven naar) de *adat* gelijk aan welopgevoed en beschaafd gedrag. Als iemand onbeleefd is of zich onbehouwen gedraagt wordt er wel gezegd: *'tidak tahu adat'* (hij of zij kent geen *adat*, met andere woorden: hij of zij is een barbaar). Naast de sociale regels van de *adat* (die van eiland tot eiland en per gebied kunnen verschillen) worden ook traditionele kleding, zang, dans en architectuur als deel van de *adat* beschouwd.

Jullie zijn wel kritisch op jullie eigen cultuur.
Esti: 'De dodenfeesten worden in vergelijking met vroeger steeds uitgebreider. Mensen ontlenen hun status aan het geslachte aantal *kerbauen* (buffels). De vroegere *adat* stelde een maximum van vierentwintig *kerbauen*, maar nu laten rijke families er soms wel honderd slachten, om aanzien binnen de samenleving te krijgen. Ik vind dit erg. Een eenvoudige begrafenis mag soms niet meer. De naaste familie, zoals de kinderen, willen dat, maar de familie uit de *kampung* eist een groot dodenfeest. Dat heeft met *gengsi* (trots) te maken. Armen schamen zich soms en volgen de rijken door veel *kerbauen* te slachten, al moeten ze zich daarvoor in de schulden steken.'
Daniel: 'Naar mijn idee speelt de duivel hierin een rol. Waar mensen niet geleid worden door de Heilige Geest, ontstaan uitspattingen. Er is niets mis mee om een of twee *kerbauen* of varkens te slachten om samen te eten – dat is eigen aan Toraja's: de ontmoeting – maar het is nu ontaard. Dat is duivelswerk.'

Meent u dat?
Daniel: 'Ja, als mensen de Heilige Geest ontvangen dan willen ze de HEER dienen. Maar veel Toraja's zijn banger om de *pemali* (geboden) van de *aluk to dolo* te overtreden dan te luisteren naar de levende HEER.'

Bloed

Is er een mix van aluk to dolo *en christelijk geloof bij veel Toraja's?*
Esti: 'Zeker. Wat dodenfeesten betreft noem ik ook nog het voorbeeld dat ouders geen geld hebben voor het onderwijs van hun kinderen, maar er is altijd wel geld voor het kopen van varkens of buffels voor een dodenfeest.'

Dodenfeesten

De Toraja-cultuur is beïnvloed door de traditie van de *aluk to dolo*, de voorouderverering. Hoe verzorgder een begrafenis verloopt, dat wil zeggen hoe meer *kerbauen* (buffels) er geslacht worden, hoe beter af de voorouders in de Toraja-hemel. En hoe beter af ook het nageslacht op aarde, omdat de voorouders vanuit de Toraja-hemel het leven van hun (klein)kinderen kunnen beïnvloeden. *Do ut des.*

Kinderen steken zich vaak in de schulden om karbouwen en varkens te kunnen slachten op de begrafenis van vader of moeder. Kleinkinderen moeten deze schulden overnemen als hun ouders ze niet kunnen afbetalen.

De dodenfeesten gaan vaak gepaard met hanen- en karbouwengevechten, waarbij gedobbeld wordt. Een feest kan een paar dagen duren en ieder die maar in enige relatie staat tot de familie komt. Het woord doden-*feest* is terecht, omdat de *aluk to dolo* leert dat het leven hier een voorbereiding is op het leven hierna, waar men beter af is.

Pas honderd jaar geleden kwamen de Toraja's in aanraking met het evangelie. Het evangelie is verspreid, heeft de cultuur ook beïnvloed, maar de dodenfeesten nemen nog steeds een grote plaats in, zij het, volgens velen, niet meer in de religieuze betekenis van de *aluk to dolo,* maar veel meer in een sociale betekenis: samen afscheid nemen van de overledene.

Geslachte karbouw voor het familiehuis, waar gestorvenen gebalsemd wachten op hun begrafenis.
Rechtsboven: Rotsgraven met houten beelden die de overledenen personifiëren.
Rechtsonder: Nabestaanden bij een ritueel dodenfeest op Sulawesi.

Is het overleden voorgeslacht van meer belang dan het levende nageslacht?

Esti: 'Precies. Ik noem een ander voorbeeld. Als er een conflict of een ruzie is die verzoend moet worden, wordt er vaak een varken geslacht, want bij verzoening hoort bloed. In de kerk leren we dat het bloed van Christus voldoende is, ook voor de verzoening tussen mensen, maar veel Toraja's vinden dat ook het bloed van een varken moet.'

Kerkelijke tucht

Zou kerkelijke tucht helpen? Ik vraag dit omdat kerkelijke tucht wel toegepast wordt bij voorhuwelijkse zwangerschappen van jonge meisjes, maar nooit bij volwassenen die gokken bij de dodenfeesten.

Esti: 'Daar heb je een punt. De tucht is zwak. Maar ik weet niet of kerkelijke tucht helpt, omdat er binnen de kerkenraden vaak ook verdeeldheid is. Er zijn ook ambtsdragers die meedoen met het gokken bij hanengevechten. En de cultuur van dodenfeesten zit zo diep. Ik denk dat

het een proces van lange, lange adem is.'
Daniel: 'Dat denk ik niet. De Heilige Geest maakt ons dapper, ook om te breken met verkeerde gewoonten. De tucht in de Torajakerk is zwak.'

Is het in uw kerk anders?
Daniel: 'Ja, wij zijn daar duidelijk in. Tegelijkertijd moet ik zeggen, dat in de Pinksterkerken de tucht op dit punt nauwelijks speelt, omdat onze leden vaak afstand hebben genomen van de dodenfeesten. We kennen veel leden die vanwege armoede niet mee kunnen doen of daar bewust afstand van hebben genomen.'
Esti: 'Ik denk eerlijk gezegd dat de Pinksterkerken dapperder zijn wat tucht betreft. Voor veel van onze leden is deze cultuur de *zone aman* (comfort zone). Ze leven daar van jongs af in en kunnen er moeilijk afstand van nemen.'
Daniel: 'Ja, dat is waar, maar dat is geen reden. Want er is ook misbruik van elkaar. Als A geld leent van B en A kan het niet terugbetalen, dan pakt B het land van A af.'

Schokkend

In de Indonesische taal zit slechts een letter verschil tussen het woord belasten (membebankan) *en het woord bevrijden* (membebaskan)*. Zie ik het goed dat de Toraja-cultuur nog steeds velen belast, terwijl het evangelie juist wil bevrijden? Heeft honderd jaar evangelie wel zin gehad in Toraja?*
Daniel: 'De duivel is nog volop actief met listen en streken. Daarom hebben de dodenfeesten nog zoveel greep op de mensen.'
Esti: 'Hoewel velen tot geloof zijn gekomen, doet het mij pijn om te erkennen dat de *adat* nog zo sterk is. Misschien wel sterker dan het evangelie.'

Is dat uw overtuiging?
Esti: 'Ja, ik zie het in mijn eigen familie. Maar ik zie ook dat het evangelie mensen verandert.'
Daniel: 'Ja, ook ik vind dat de *adat* voor heel veel Toraja's van veel groter invloed is dan het evangelie.'

(H)erkenning

Hoewel ik het zelf wel regelmatig dacht, was het voor mij toch een schok om te horen dat ook allebei mijn gesprekspartners van mening zijn dat de kracht van de *adat* in Toraja nog sterker is dan de kracht van het evangelie, en dat ze dat ook zo openlijk uitspraken. Vooral van Esti, predikante binnen de Torajakerk, had ik het niet verwacht. Deze volkskerk staat erom bekend dat ze redelijk tolerant is ten opzichte van de *adat*. Ik vond Esti daarom moedig en eerlijk om kritisch naar haar eigen kerk te kijken. De Pinksterkerken daarentegen wijzen de *adat* veel radicaler af. Sommige Pinksterkerken verbieden elke vorm van slachten bij een begrafenis. Daniel is hier wat gematigder in.
Voor hun eerlijkheid heb ik hen bedankt. Een mooie bijkomstigheid was dat ze elkaar uitnodigden voor kanselruil. Er was wederzijds (h)erkenning in Jezus Christus. Dat noemen we vrucht van de Heilige Geest.

— Gert de Goeijen is verbonden aan het Theologisch Instituut van de Torajakerk in Rantepao. Hij is uitgezonden door de Gereformeerde Zendingsbond (GZB) in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN).

Geld en visie

Hulp heeft hoe dan ook altijd met geld te maken. Volgens de Australische premier Abbott schept de miljard dollar steun die Australië aan Indonesië gaf na de verwoestende tsunami van 2004 verplichtingen: vrijlating van twee ter doodveroordeelde drugssmokkelaars. De kinderen van de door het Nederlandse leger doodgeschoten Indonesiërs in 1947 eisen geldelijke genoegdoening als erkenning van schuld van de Nederlandse staat.

Op de een of andere manier lijken we alles in geld uit te drukken. Alsof geld de grootste gemene deler is – ook op missionair en hulpverleningsgebied. Dat is natuurlijk niet waar, maar ondertussen ... En elk project beoordelen we ook nog eens op effectiviteit. Studenten lopen terecht te hoop tegen het zogenaamde rendementsdenken op de meeste universiteiten, betiteld als 'de schrik van het onderwijs, maar ook van de zorg, de cultuursector en andere onderdelen van het publieke domein'.
In aanleg is die nadruk op effectiviteit niet verkeerd. Kosten en baten moeten in een gezonde verhouding tot elkaar staan. Het helpt je om scherp te krijgen waarom je bepaalde dingen doet, welke visie je hebt, vanuit welke bevlogenheid je de dingen die je aanpakt uitvoert.
Maar geld op zichzelf heeft en geeft geen enkele visie. Geld is een middel – en daarmee is de hang naar effectiviteit een middel, is de wijze van verantwoorden via richtlijn 650 een middel, is de cbf-norm een middel. Ze kunnen nooit een doel in zichzelf zijn. Natuurlijk is dat een open deur intrappen. Maar is die deur wel open?

In Indonesië functioneert geld meer als smeermiddel dan als middel om effectiviteit te meten. En bij ons? Nu de subsidiestroom langzaam opdroogt, zouden we het geld de juiste plaats weer terug moeten geven in onze organisaties. Misschien zou onze visie daar wél bij varen en worden we weer echt effectief in de richting van onze doelgroep.

— Gé Drayer is predikant en zendingssecretaris Diaconaat van de Deputaten Christelijk Gereformeerde Kerken.

‘Geroepen er voor anderen te zijn’

Indonesische kerken en de missionaire opdracht

Met diepe waardering spreken Jaspert Slob en Josien Folbert over de kerken in Indonesië. Hun betrokkenheid bij Indonesië strekt zich uit over een lange periode, van 1976 tot 2010. In deze periode voltrokken zich grote veranderingen wat betreft het leven volgens tradities, het samengaan van religies en de economie die zo’n beslag op mensen legt.

Als het gaat over de vraag hoe Indonesische kerken zichzelf zien met betrekking tot de missionaire opdracht, kon dr. Andreas Yewangoe van de Persekutuan Gereja-Gereja di Indonesia (PGI, Indonesische Raad van Kerken) het wat Jaspert en Josien betreft niet beter weergeven. Hij pleit ervoor niet weg te duiken voor wat anderen eventueel met de staat voorhebben, maar er als kerk voor de ander te zijn. Een verlangen dat Jaspert en Josien ook bij de jongeren terugzien.

Het ambt van alle gelovigen

De kerk, in al haar Indonesische diversiteit, kent jongeren die met de eisen van deze tijd leven, die richting moderniteit gaan, maar soms ook meer willen maken van de oude tradities. Tegelijkertijd bewegen zich er de wat oudere gelovigen die grote veranderingen hebben meegemaakt in de relatie kerk met de politiek en de samenleving, en de relatie van de kerk met traditie en andere religies.
De kerken hebben hun kerkleiders, van diverse snit: ze staan óf dicht bij de over-

heid, óf spreken profetisch, en/of stellen uitdagende doelen die op gespannen voet kunnen staan met wat er in de samenleving leeft.
Ook vind je er de ouderlingen en diakenen, die toegerust worden om daar waar geen predikanten zijn, functies en taken te vervullen. Er zijn tal van instituten, onder andere voor toerusting en studie, en programma's voor het gesprek tussen christenen en moslims.
En dan zijn er jonge predikanten, die 'gereformeerd' opgeleid worden in een omgeving doordrenkt van traditie en oude rituelen. Zaken waardoor zij in een spagaat terecht komen, omdat deze van oudsher door de kerk afgewezen werden, maar door hun meest naaste medewerkers gepraktiseerd kunnen worden. Dan gaat het bijvoorbeeld om besnijdenis of traditionele gaven van genezing. Zijn er nieuwe theologische inzichten om hier mee om te gaan?
Het is aan deze kerken, aan deze mensen, in deze veranderende tijd, om missionair te zijn in een natie waar wereldreligies traditionele religies overschaduwen, waar Europese invloeden zich laten gelden en waar Amerikanen en Koreanen vol ijver evangeliseren. Een natie die godsdienstvrijheid kent en waar radicalisering gevreesd wordt, waar *Pancasila*-principes als 'geloof in de ene en enige godheid' en 'eenheid van Indonesië' aangehangen worden (zie elders in deze *TussenRuimte*). Gezonden zijn en verzoenen, hoe gaat dat?

In de Minahasa

In 1976 landden Jaspert en Josien in Indonesië, op een contract van Jaspert met de Evangelische Christelijke Kerk (ECK) in de Minahasa, Noord-Sulawesi. 'Niet omdat we dit 'moesten' doen, maar je gaat een weg die vervolgens bevestigd wordt: met elkaar verantwoordelijk zijn voor de kerk van de Heer.'
Jaspert ging werken in een toerustingsprogramma van deze kerk, die voor zeshonderd gemeenten slechts tachtig predikanten in dienst bleek te hebben. De Minahasische kerk en samenleving hadden zwaar geleden onder een burgeroorlog die tot 1962 duurde. De kerk en haar instituten waren ontregeld geraakt. Gemeenten hadden kader nodig. Het toerustingsprogramma dat gegeven werd in de dorpen zelf, werd gretig gevolgd, getuige ook de feestelijke zondagavonden waarmee de toerustingsweekenden werden afgesloten werden.
In 1978 werd Jaspert directeur van het toerustingsinstituut van de ECK. Josien deed aan de cursussen mee, en hield zich vooral bezig met sociaal werk waarin vrouwen daar actief waren. Daarnaast onderwees zij Engels aan godsdienstleraren. Aan het eind van deze vervolgperiode werd het werk overgedragen. Er was een goed team en het werk ging door, de kerk was redelijk zelfbewust en er was een bruisend kerkelijk leven.

Bij Percik op Midden-Java

In 2006 begon voor Josien en Jaspert een tweede leven in Indonesië, nu in Midden-Java. Ze werden uitgezonden door Kerk in Actie en gingen werken voor Percik in Salatiga, een organisatie voor sociaal onderzoek, democratie en sociale gerechtigheid. Een heel belangrijk deel hiervan is de inter-

religieuze dialoog. Aan Percik zijn antropologen verbonden die vragen stellen bij de praktijk van de gelovigen en antwoorden van de kerk. Josien werkte mee aan het opzetten van een programma voor contextuele theologie.
Ze werden verbonden aan de Gereja-Gereja Kristen Jawa. Bijzonder aan deze kerk is haar geschiedenis met Sadrach (1835-1924), een succesvolle evangelist die een Javaan niet tot westers 'christen zijn' leidde, maar tot een Javaanse vrije, onafhankelijke, *Kristen Merdeka* (zie het artikel 'Van Sadrach tot *insider movements*' in deze *TussenRuimte*).

Kinderprogramma van stichting Percik: kinderen van verschillende godsdienstige achtergrond ervaren dat ze ondanks de verschillen samen kunnen spelen en leren.

Zelfverstaan

In dat programma voor contextuele theologie kreeg Josien te maken met thema's zoals de Javaanse rituele besnijdenis, wat door de kerk afgewezen werd, gemengde huwelijken, (voor)oudervereering en aanbidding, gaven van genezing en gebruiken rond ziekte en dood.
Een voorbeeld hiervan is de zogenaamde ziekte 'van boven' in de Minahasa, een ziekte waarmee men niet naar een ziekenhuis gaat. Er zijn kwade machten mee gemoeid. De ziekmakende macht kan worden overgedragen door aanraking van iemand die een overmacht aan kwade machten met zich meedraagt. Er komen geen artsen aan te pas bij het genezen van zulke ziekten; er is een ritueel, kracht, 'van boven' nodig.
En wat te denken van het 'niet kunnen sterven': weken, maanden op een dood liggen wachten die niet komt? In de Bevrijdingsoorlog, in de jaren veertig, gaven Javaanse ouders amuletten aan hun kinderen om hen tegen de dood te beschermen. De macht, de ban daaraan verbonden, moet verbroken worden en daar is een *doekoen*, een medicijnman, voor nodig. De kerk en haar rationeel gereformeerd opgeleide predikanten, weet met dat 'niet kunnen sterven' geen raad. Een predikant met een meer charismatische achtergrond weet dit beter te begrijpen.
De kerk kan wel tégen veel van zaken zoals besnijdenis zijn, maar, zeiden de antropologen, het leeft ondergronds voort, het komt via de achterdeur naar binnen. De kerk, arm aan eigen rituelen, zou er goed aan doen het gesprek aan te gaan over wat er leeft. Predikanten en dorpelingen kunnen van daaruit samen bijbelstudie doen en ruimte geven aan tradities zoals de besnijdenis, zonder daar direct heilsbetekenis aan te geven.
Er zijn nu voorgangers die met Pasen naar

de graven van de voorouders gaan, met de hele gemeente. Er wordt gezongen en het 'Onze Vader' gebeden. Waar verering van de overledenen niet geaccepteerd wordt door de kerk, past gedenken wel in het christelijk geloof.

Kerk, staat en politiek

Toen Jaspert en Josien voor de eerste maal in Indonesië aan het werk gingen, was de kerk in de Minahasa aan het opkrabbelen, maar er bestond spanning tussen degenen in de kerk die regeringsgetrouw waren en diegenen die als kerk wilden reageren op onrecht de arbeiders aangedaan. En daar was alle reden toe.

Familie van president Soeharto kocht land op, trok de handel in kruidnagels naar zich toe en richtte een groot veebedrijf op. De dikke winst ging over de rug van arbeiders en boeren. Corruptie kwam ook aan het licht tijdens verkiezingen. De kerk die in haar verlangen naar godsdienstvrijheid op Soeharto en leger vertrouwde, en zij die het onrecht zagen, leefden dus op gespannen voet.

Soeharto streed tegen zijn twee vijanden: het communisme en de radicale islam. Zijn overheid gaf cursussen waarin men geïndoctrineerd werd Soeharto als redder te zien. Zulk type vorming stond haaks op de cursussen van het toerustingsprogramma waar Jaspert werkte, waar mensen leerden nadenken, spreken, en zichzelf en hun gaven voor de gemeente gingen ontdekken.

Een ander belangrijk kenmerk van die jaren zeventig en tachtig was dat traditionele, *mainline* kerken en ook sommige evangelische kerken, er in hun getuigenis op waren gericht te laten zien dat de kerk duidelijk Indonesisch is, en geen overblijfsel van de koloniale tijd. Dat deed men door deel te nemen aan de ontwikkelingsideologie van een overheid die de eerdergenoemde *Pancasila*-principes aanhing als 'rechtvaardige en beschaafde menselijkheid' en 'sociale rechtvaardigheid voor de bevolking van heel Indonesië'. De gelovige is daarmee de drager van de missionaire opdracht: pionier te zijn en te staan in het 'priesterschap van alle gelovigen'.

Feestelijke opening van de vijfjaarlijkse bijeenkomst van de Indonesische Raad van Kerken (PGI), Nias, november 2014.

Toen Soeharto in 1998 het veld ruimde, vond er een omslag plaats in de onderlinge relaties binnen de Indonesische samenleving. Er kwam ruimte voor democratie. Christenen hadden tot die tijd gesteund op Soeharto's ideologie en het leger in het waarborgen van godsdienstvrijheid. Dat viel weg. Door de politieke strijd kwamen

De zestiende Sidang Raya, de feestelijke vijfjaarlijkse bijeenkomst van de Indonesische Raad van Kerken (PGI), waar alle 89 leden zoveel mogelijk bij aanwezig zijn, vond half november 2014 plaats. Het thema: '[Heer] laat mij herrijzen uit de diepten van de aarde' (Psalm 71:20b) bleek toepasselijk voor de locatie Nias op Noord-Sumatra, dat te maken heeft gehad met een tsunami en een zeer heftige aardbeving.

moslims en christenen tegenover elkaar te staan. Velen herinneren zich de bloedige conflicten in Poso en op Ambon. Radicale moslims beschuldigden christenen ervan onder invloed van het Westen te staan. Natuurlijk was de verleiding groot zich terug te trekken in christelijke enclaves, maar godsdienstvrijheid is verankerd in de Grondwet.

Vrijheid gebruiken

Dr. Andreas Yewangoe, voorzitter van de Indonesische Raad van Kerken (PGI), riep op niet in een hoekje te gaan zitten, maar de vrijheid te gebruiken; de kerk niet uit te leveren aan machtspolitiek en ook niet in een getto te duiken. De kerk moest in deze nieuwe situatie bewijzen dat ze Indonesisch is, geen aanhangsel van het Westen. 'De vrijheid kan aangevochten zijn, maar het is ons gegeven die te gebruiken en we zijn geen vervolgde christenen. Men kan in angst wegduiken voor wat 'moslims' met de staat zouden willen, maar veel moslims staan

voor *Pancasila.* Als kerk zijn we geroepen er voor anderen te zijn'.
Islam en christendom zijn allebei missionair. Er bestaat een spanning tussen enerzijds te laten zien een broeder of zuster te zijn voor medeburgers, voor moslims, en anderzijds de vrijheid te gebruiken om het evangelie te verkondigen, te getuigen en op die manier bij de ander te zijn en hem of haar niet als bekeringsobject te zien.
Dr. Andreas en andere interreligieuze leiders hebben een groep gevormd om tegen corruptie te strijden. In tijden van spanning zoeken zij elkaar op en overleggen hoe vrede te initiëren. Ook spant het vaak tussen christenen onderling, bijvoorbeeld wanneer de PGI door evangelische en charismatische kerken gevraagd wordt mee te bidden voor een politieke overwinning voor de christenen, voor een christen als president van Indonesië in het jaar 2019; wanneer de PGI door andere christenen opgeroepen wordt te bidden voor 'een kerk in elke *desa*'; of wanneer, bijvoorbeeld, een lokale gemeente ontdekt dat er beloftes zijn gedaan aan moslims, door een rondtrekkend evangelisatieteam tijdens een doopfeest op het strand.
De invloed van de Europese christelijke traditie neemt af, terwijl de invloed van Amerikaanse en Koreaanse christenen toeneemt en er groeit een zelfvertrouwen in de kerken in Indonesië zo van: 'wij kunnen zelf ook wat'. Tegelijkertijd blijft er een zekere spanning: 'wat willen de moslims?'
Het is precies dit spanningsveld waarin de jonge predikanten staan die Jaspert en Josien ontmoetten en begeleidden. Zo is er een predikant die zelf een islamitische achtergrond heeft, missionair ingesteld is, maar de onderlinge samenhang van belang acht en op het welzijn van mensen gericht is. Hij zoekt samen met een imam hoe voor gemengde huwelijken een pastor te kunnen zijn.

Nieuwe generatie

De tijden veranderen in rap tempo, vooral in de steden. Christenen die vroeger alle tijd konden geven aan de kerk, werken nu van acht uur 's morgens tot zes uur 's avonds. Dat doen ook de jongeren, de nieuwe generatie christenen. Er is geen noodzaak te rusten op het heetst van de dag. Er is airco op het werk. In Jakarta zit je ook nog eens uren in de spits. Jongeren in de moderne stad staan onder enorme druk wat baan verwerven en behouden en wat welzijn betreft.
Josien vertelt hoe zij samen met anderen een jeugddienst had voorbereid. Rond de meditatie en de traditionele elementen in de dienst kwam van de kant van de jongeren heel weinig, maar vervolgens namen de jongeren het over en werden er vrolijke evangelische liederen gezongen. 'Ze zullen het anders gaan doen', zegt Jaspert. 'Er blijft gevraagd worden naar spiritualiteit. Jonge predikanten die minder top-down zijn dragen nieuwe vormen aan waar de jongeren ruimte krijgen.' Er is geen reden tot pessimisme. Jongeren veroveren ruimte, vernieuwen rituelen en maken zich sterk voor een 'kerk voor de ander'.

— Piet Both werkt voor Leprazending en is redactielid van *TussenRuimte*. Hij was eerder als arts uitgezonden door de Raad voor de Zending.

Een bootje op de volkenzee

Gereja Kristen Protestan di Bali

Op 11 november 1931 worden er twaalf Balinezen gedoopt in de rivier Yeh Poh in Kuta. Dat is bijzonder, want na de moord op de Nederlandse zendeling De Vroom in 1881 wordt pas in januari 1931 een nieuwe zendeling geduld: de door de CAMA uitgezonden Chinees Tsang To Hang. Via de weinige Chinezen op Bali weet hij Balinezen met het evangelie te bereiken. De Balikerk, die uit deze kleine groep ontstaat, is een karakteristiek voorbeeld van een kerk die al vroeg haar eigen weg zoekt door een doolhof van onmogelijkheden. Een schets van een kerk van vier generaties oud, die relevant wil zijn voor haar omgeving.

Bali en zendeling Tsang

Het eiland Bali, ongeveer 5600 vierkante kilometer en 0,29 procent van de Indonesische Archipel, was eeuwen eerder toevluchtsoord geworden voor Hindoes in Indonesië. Omstreeks de jaren dertig van de vorige eeuw is 97 procent op Bali dan ook hindoe. Het is een hechte en gesloten gemeenschap. Maar bepaalde omstandigheden werken in het voordeel van zendeling Tsang. Het is de tijd van economische malaise en sommige dorpsleiders zijn ontevreden over het hindoegeloof. Verder zijn er al bijbelgedeelten in de Balinese taal. Tsang is een bewogen en gedreven prediker. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij spoedig na de doop van de eerstelingen moet vertrekken. De bestuurders van het eiland proeven spanningen. Tsang staat namelijk een radicale bekering voor, waardoor christen-worden gelijk staat aan vijand worden van de samenleving. Dat botst en dwarse reacties blijven niet uit: ‘Geen geld voor offers, dan ook geen water voor de rijstvelden.’ En: ‘Voor jullie doden geen grond om te begraven!’

Blimbingsari

Hoe vergaat het daarna deze kleine christelijke gemeenschap? Op voorspraak van Hendrik Kraemer zetten twee Javaanse predikers in 1933 het werk van Tsang voort. Er worden dan op verschillende plaatsen samenkomsten gehouden. Het zou om ongeveer 113 personen gaan. Dat is op ongeveer één miljoen inwoners niet veel, maar toch. Vier jaar later is het aantal gegroeid tot ongeveer duizend.

Protestantse kerk in Blimbingsari in 1947 en (onder) de nieuwe gemeenschap Blimbingsari in de vorm van een kruis.

De problemen stapelen zich echter op. Zo zelfs dat op voorspraak van de Nederlandse bestuurder de christenen, zowel katholiek als protestant, een stuk oerwoud toegewezen krijgen om zich op eigen terrein verder te ontplooien. In de zendingsgeschiedenis een uniek fenomeen.
Het gaat om een onontgonnen en woest stuk land, een verlaten gebied en volstrekt ongezond om er te leven. De christelijke gemeenschap wil echter overleven, haar eigen gemeenschap opbouwen en haar eigen inkomsten verwerven. Op een stuk grond, vrijgemaakt in de vorm van de oppervlakte van een kruis, bouwt men vanaf het hart van het kruis aan een nieuwe gemeenschap die de naam Blimbingsari meekrijgt, genoemd naar de vele wilde blimbingbomen die er groeien.
Blimbingsari is dan spoedig de grootste plaats van samenkomst, maar ook op andere plaatsen op Bali ontstaan kerken. Wanneer in 1948 de eerste synode wordt gehouden, is de Balikerk een feit.

De Balinees zelf

Het valt op dat de opbouw van de kerk vanaf het begin vooral een zaak van de Balinezen zelf is. Naast het feit dat de Hindoes geen christen-buitenlanders in hun gemeenschap toestaan, zijn er ook nog een Tweede Wereldoorlog en de zelfstandig-wording van Indonesië die invloed van buitenaf beperken. De kerk

krijgt van binnenuit de stimulans om wortel te schieten in de Balinese context. Op de achtergrond verleent Nederland steun. Het echtpaar Visch-Tonsbeeck, uitgezonden door de hervormde Raad voor de Zending, heeft van 1948 tot 1971 een gewaardeerde plaats in de kerk. Uiteindelijk groeit de Gereja Kristen Protestan di Bali (GKPB) uit tot een gemeenschap met ongeveer twaalfduizend leden, 61 predikanten en 72 veelal kleine gemeenten. Dat is op een bevolking van bijna drieënhalf miljoen niet veel. De groep christenen (katholieken en protestanten) telt maximaal twee procent van de bevolking van Bali. Maar toch!

Typering

De Balikerk kiest voor een presbyteriaans-synodale kerkregering. Deze structuur is niet vreemd aan de hindoegemeenschap waarin soortgelijke bestuursvormen ingeburgerd zijn. De GKPB onderschrijft de oecumenische geloofsbelijdenissen en zij spreekt uit de drie *'sola's'* van de Reformatie te willen uitdragen. In een toelichting op haar belijden benadrukt zij dat geloof en bekering nodig zijn om de zaligheid in Christus te ontvangen. In de uitleving van haar belijdenis merken we verwantschap op met piëtistische stromingen zoals de Hernhutters.
Maar wat haar, in onderscheid met andere kerken, wel het meest kenmerkt, is de manier waarop zij allerlei hindoesymbolen en gebruiken in haar kerkgebouw en liturgie integreert. Zij doet dat om twee redenen. Allereerst zijn veel leden vergroeid met deze symbolen. Ze willen ze een plaats geven in hun christelijke denkwereld. In de tweede plaats wil men de drempel voor de hin-

'Water uit een glas, een kopje of een kokosnoot; de vorm verandert niets aan het water'

doe om kennis te nemen van het evangelie zo laag mogelijk maken. 'Water drink je uit een glas, een kopje of een halve kokosnoot. De vorm waarmee het opgediend wordt, verandert niets aan het water', was het motto van dr. I. Wayang Mastra die jarenlang leiding gaf aan het proces van contextualisatie. Ondanks dat zij beknot werd in haar vrijheid, is de kerk blijkbaar niet moe geworden de aandacht te vragen voor de communicatie van het evangelie in de hindoegemeenschap. Zij wil relevant zijn voor de samenleving van Bali.

Contextualisatie

Wat allereerst opvalt, is het kerkgebouw en de inrichting van het terrein er omheen. De Balinees leert als klein kind dat goden van zich doen spreken op

een heilige plaats. Daarvoor ga je eerst door een gespleten poort de voorhof op. Daar is een ruimte waar de voorbereidingen plaatsvinden en waar je kunt uitrusten. Vervolgens ga je omhoog de trappen op naar de heilige plaats. Balinese kerken zijn gebouwd volgens deze indeling. De dienst vindt plaats in het heiligdom, in de kerkzaal boven. Daar tref je de predikant aan, die witte kleding draagt, symbool van de reinheid van het Woord van Christus. In de hindoedienst is deze kleding wit vanwege de heilige bemiddeling met de goden. De meeste kerken hebben geen gesloten dak, zoals ook hindoetempels open zijn. Altijd is er een offertafel zoals in de hindoetempel, waar nu de collectezakken liggen en ook de gaven in natura worden verzameld. In het liturgisch centrum staan parasols opgesteld. Parasols zijn symbolen waarmee de koning welkom wordt geheten en eer wordt betoond. In de kerk gaat het om Koning Jezus die met Zijn Woord en Geest aanwezig is en alle eer waardig is. Mythische voorstellingen in beeldhouwwerk zoals in de tempel van de hindoes, zijn in de kerk vervangen door bijbelse taferelen.
Eens per maand is de liturgie in het Balinees en draagt men de traditionele Balinese kleding die ook de hindoe draagt op zijn feestdagen. Als de dienst begint klinkt dezelfde gong als in de tempel van de hindoe. Bij de bediening van de sacramenten gaan mannen en vrouwen in de traditionele tempelkleding.

Het logo

Deze uiterlijke kenmerken zijn opvallend. Toch is er in de kerk meer dan het symbool in kerkgebouw en liturgie. Hoe zit het met de achterliggende denkbeelden en drijfveren? Het logo van de kerk weerspiegelt iets van de identiteit van de kerk. Het is in de jaren tachtig tot stand gekomen, dus eigendom van de generatie die nu nog leiding aan de kerk geeft. In het vanwege haar tachtigjarig bestaan uitgegeven *Dinamika GKPB dalam perjalanan Sejarah* (2012) is een uitgebreide toelichting afgedrukt.
Het logo is eivormig, dat is de vorm van zaad. Het zaad wijst naar het leven, naar het opnieuw geboren en tot leven gemaakt worden. God de Vader, in de Heere Jezus, door het werk van de Heilige Geest, doet zondaren leven. Door Zijn opstanding geeft de Heere Jezus eeuwig leven aan allen die geloven. Het kruis is in het logo getekend als een boom, de boom van leven die naar Christus verwijst. Het symbool van het zaad met het kruis wijzen erop dat nieuw leven en hoop in de kerk te vinden zijn.
Maar er is meer. Het kruis is tevens de mast van de boot eronder. Het is de typische boot van Bali met de zogenaamde bamboevlerken. De boot staat voor

Balikerk in Blimbingsari met gespleten poort, geïnspireerd op de hindoetempels.

de oecumene van kerken. De vlerken worden op Bali gebruikt als hulp bij het vangen van vissen. Zo is de kerk geroepen om te vissen in de volkenzee. Het kruis herinnert aan het offer van Christus. Het is krom vanwege het gewicht van de zonde. De opgestane Christus is de Kapitein over het schip van de kerk. De rode kleur wijst op de uitstorting van de Heilige Geest op Pinksteren. Het is de Geest die woont in de gelovigen. Hij geeft kracht om te getuigen en vervult de beloften die in Christus zijn. De tien uitstulpingen in het rode zijn de Tien Geboden. De vogels en de bloemen, de voor Bali bekende rode waterlelie onder de boot, verwijzen naar de woorden van Jezus in Mattheüs 6:26 en 28.

*De bloem drijft op het water
en golft mee met haar bewegingen;
ze mag niet wegzinken*

De kerk is meer nog dan de vogels en de lelies voorwerp van Gods bijzondere zorg. De bloem drijft op het water en golft mee met haar bewegingen. Dat betekent dat de kerk up-to-date is en relevant in haar situatie. Zij mag niet wegdrijven of wegzinken in de situatie.

Reflectie

De GKPB is een kerk die haar uitgestoten zijn uit de samenleving niet heeft terugbetaald met introversie. Integendeel. Zij heeft een brede belangstelling voor de samenleving behouden. Ze heeft een Woord voor de wereld in de zondagse eredienst en de wekelijkse samenkomst in de diverse wijken door thuisdiensten, waar vooral buurtbewoners welkom zijn. Maar ze neemt ook maatschappelijk initiatief. Ze stimuleert de ontwikkeling van onderwijs en startte haar eigen universiteit. Diaconale zorg staat hoog in haar vaandel. Dat ondanks dat alles de toeloop gering is, doet daar niets aan af. Immers, de kerk is een geloofszaak. Zij is niet een product van menselijke berekening, maar vrucht van de Geest, die wordt vergeleken met wind waarvan we niet weten waar hij vandaan komt en waar hij heengaat. Het gaat erom dat zij doet waartoe zij geroepen is: stad op een berg zijn en God verheerlijken.

Het logo is gemaakt door de derde generatie christenen van de kerk, de kleinkinderen van de christenen van het eerste uur. De worsteling om de kerk is door hen heen gegaan, de interne en externe conflicten incluis. Nu treedt de vierde generatie aan. Zij zit met haar smartphone in de kerk en zoekt een weg omhoog op de maatschappelijke ladder. Welk logo zet zij straks neer? Het is nog ongewis. De mannen en vrouwen van het eerste uur, die de ontberingen hebben geleden, zijn er niet meer. Is de derde generatie in staat het christelijk geloof over te brengen op haar kinderen, zoals haar opa's en oma's dat konden? We zien dat het op overdracht aankomt.

Relevant zijn voor je omgeving, is per definitie geen statisch gebeuren. Wat relevant gevonden wordt door je omgeving verandert namelijk mee met de culturele trends. De Balicultuur verandert in hoog tempo vanwege de invloed van geld en toerisme. Jonge Balinezen seculariseren. Jonge hindoes verwijderen zich van de hindoecultuur en jonge christenen verzwageren zich met het moderne leven. Hoe speel je daarop in als kerk, zodat de bijbelse boodschap relevant blijft voor je omgeving en tegelijkertijd je identiteit geen speelbal wordt van culturele willekeur? Het houdt de Gereja Kristen Protestan di Bali in ieder geval bezig. De kerk is immers nooit af, zoals een werkstuk af is. Met belangstelling volgen we haar verrichtingen. En daarin zien we als in een spiegel hoe het de kerk in de wereld zal blijven vergaan, tot aan Christus' wederkomst.

— Jan van Doleweerd is missioloog en theologisch docent en momenteel werkzaam namens de Gereformeerde Gemeenten op de Theologische Hogeschool Johanes Calvin te Bali.

Batik en draaiende cirkels

Wie aan Indonesië denkt en er nog nooit geweest is, zoals ik, denkt aan batik, aan Jogja-zilver, aan gamelan, kortom aan oude en traditionele cultuur. Indonesië is – ook voor mij – toch veel meer: de oom die er lange tijd aan de Indonesische bijbelvertaling werkte, de neef die er als journalist vermoord werd, de groep predikanten van Sulawesi die ik ooit begeleidde, de beelden van de televisieserie van Adriaan van Dis over zijn reis door de archipel, het drieluik Stand van de Zon, van de Maan en van de Sterren over een christelijke familie die zich staande houdt in de grote (moslim)stad en de politionele acties, nooit echt onder ogen gezien.
In mijn archief vond ik batik van de Missie- en Zendingskalender uit 1987, uit India weliswaar: een traditioneel Europese indeling – een tafel met in theateropstelling de twaalf apostelen met Jezus in het midden, in rood (het tafelkleed) en groen (de achtergrond). Jezus heeft een kelk in de rechterhand. Iedereen heeft minstens één hand op tafel, behalve de figuren op de eerste en de derde plaats rechts van de Heer. Zijn dat Judas en de leerling van wie Jezus hield?
Zoveel traditie bij elkaar, van daar en van hier en dat in een zendingssituatie: het geeft een hoop te denken. Hoe zou een Indonesiër van nu een bijbelverhaal weergeven als hij niks wist van de Europese iconografie en zich niet aan traditionele technieken hoefde te houden? Wat betekent samen eten in de archipel? Welke beelden komen bij hem op als hij aan zijn eigen gebrokenheid denkt? Eén ding in het beeld intrigeert omdat ik het niet begrijp: boven het tafereel hangen drie warmgele draaiende cirkels. Ik kan van alles bedenken, maar zou het graag van de maker willen weten. Ontstaat daar een nieuwe beeldtaal?

— Anne Marijke Spijkerboer is docent aan de leergang Kunst en K/Werk en predikant in Rijswijk.

'Laatste Avondmaal' (Mattheüs 26, 17-30), batik, Solomon Raj, India, juni 1987

Solomon Raj

Promotie over Indonesische christologie

Op 16 december 2014 promoveerde Wahju Satria Wibowo uit Indonesië op het proefschrift *Jesus as Kurban. Christology in the Context of Islam in Indonesia*. Vanaf het begin van de twintigste eeuw bestuderen de Aziatische kerken Jezus intensief binnen de context van de Aziatische samenleving. De sociale en culturele situatie alsmede de uiteenlopende denkwijzen binnen de Aziatische samenlevingen vormen een voorname, zij het niet de enige, overweging bij de ontwikkeling van de christologische reflectie.

Dit proefschrift wil in het bijzonder het theologische denken over Jezus als *kurban* benadrukken. In de Indonesische taal zijn er twee opvattingen over *kurban*. Allereerst is *kurban* iets dat opzettelijk wordt geofferd voor een bepaald doel. Meestal wijst het op een voorwerp of dier, dat geofferd wordt als onderdeel van een religieus ritueel. Ten tweede wijst *kurban* ook op een mens (of een dier), die getroffen wordt door een ongeluk of die slachtoffer wordt van een bepaalde handeling of gebeurtenis. Deze tweede betekenis wordt in de Indonesische taal meestal geschreven als *korban*. Deze studie gebruikt de eerste opvatting. De islamitische en christelijke theologie kennen beide het begrip *kurban*. De dissertatie is te downloaden via: http://dare.ubvu.vu.nl/

Kerk planten in hedendaags Nederland

Op 7 februari en 11 maart was EA-EZA betrokken bij een tweetal symposia. Beide stonden in het teken van contextualisatie. Het symposium van 7 februari had het thema: 'Buiten de lijntjes. Missionair kerk-zijn is spannend en verrassend'. Spannend, omdat het vraagt veel los en open te laten. En verrassend, omdat God soms andere wegen gaat.

Drie hoofdsprekers gaven elk hun eigen ervaringen weer. Voor Bram Dingemanse, werkzaam voor het project Thuis in West Rotterdam betekent contextualisatie 'buiten de eigen lijntjes treden'. Kerkplanter Rikko Voorberg in Amsterdam gelooft niet in de zendingstheorie om het 'tijdloze verhaal' van het evangelie in deze tijd te laten zakken. Het evangelie is niet tijdloos, en heeft geen dominees nodig die zich als reclamemensen-in-functie gedragen. 'Ze zijn gevraagd discipelen te zijn, niet om een product op te poetsen.' Sonja Wennekes zei van het Westlandnetwerk van christelijke jongerengroepen, gevormd door jongeren van wie een groot deel zelf tot geloof

is gekomen: 'Zij maken het heel praktisch en werken met een BBB-programma: Bijbellezen, Bidden en een Biertje.

Het symposium van 11 maart in Kampen over missionair kerk-zijn moedigde de toehoorders aan nieuwe wegen te zoeken om kerk te zijn. 'Wil de kerk missionair zijn, dan moet ze zich richten op de mensen om zich heen. De kerk moet naar buiten treden. Ze moet de wijk in', stelde professor Alan Roxburgh, Canadees hoogleraar. Om die visie te ontwikkelen, is het volgens hem nodig mensen te ontmoeten, de dialoog te voeren en te luisteren. 'Heb respect en liefde voor de gemeente. Laat je niet imponeren door degenen die altijd voorop gaan. Nodig je buren uit en creëer ruimte om hen hun verhaal te laten vertellen en probeer in wat zij zeggen Gods verhaal te ontdekken.'

Predikantenreis naar Indonesië

In februari leidden Gert Noort (directeur van de Nederlandse Zendingsraad) en Gert de Goeijen (door de Gereformeerde Zendingsbond uitgezonden als docent in Rantepao) een predikantenreis naar Indonesië. In deze reis werd vooral aandacht besteed aan de wisselwerking tussen kerk en cultuur en aan de verhouding kerk en moskee. Lokale gemeenten, projecten en de theologische opleiding werden bezocht. Uitwisseling met de plaatselijke kerkelijke gemeente stond centraal, en ook elders waren er ontmoetingen met predikanten en kerkleden. Ook werd het kindertehuis bezocht waar Elizabeth de Goeijen bij betrokken is als orthopedagoog. Gert Noort gaf de groep lezingen over theologie, missiologie en cultuur en daarover werd met elkaar doorgesproken om zo een dieper inzicht te krijgen in deze thema's in de lokale context.

Zendingsraad over pauselijk document *Evangelii Gaudium*

Prof. Herwi Rikhof, emeritus hoogleraar systematische theologie van de Faculteit Theologie van de Universiteit Tilburg, verzorgde op vrijdag 13 maart voor de leden van de Zendingsraad een inleiding over *Evangelii Gaudium*, waarin paus Franciscus aanspoort te leven vanuit de ontmoeting met Jezus en de kerk in dat perspectief missionair om te vormen. Rikhof citeerde uit een veelzeggende toespraak die de paus in het zogenaamde pre-conclaaf heeft gehouden: 'Ik concentreer me op de evangelisering. Zij is de bestaansgrond van de kerk. (...) Ze is opgeroepen om buiten zichzelf te treden en naar de periferie te gaan ... Wanneer de kerk niet naar buiten treedt om te

evangeliseren, verwijst ze alleen maar naar zichzelf. Het kwaad dat zich in de loop der tijd ontwikkeld heeft in de kerkelijke instituties, heeft zijn wortel in deze zelfbetrokkenheid. Het gaat om een geest van theologisch narcisme. In de Openbaring van Johannes zegt Jezus dat hij voor de deur staat en klopt. Het is duidelijk dat de tekst bedoelt dat hij buiten staat en naar binnen wil. Maar ik denk aan de keren dat Jezus klopt opdat we hem eruit laten gaan. De zelfbetrokken kerk houdt Jezus binnen en laat hem niet naar buiten.'

Migratie: het verhaal van de mens

Het zou zomaar kunnen dat door de komst van meer vluchtelingen naar Nederland het aantal christenen zal toenemen. De meeste vluchtelingen die op dit moment het land binnenkomen zijn namelijk christen en geen moslim zoals door de media wel eens gesuggereerd wordt. Op het deelnemersoverleg Zending van EA-EZA hield Evert van de Poll onlangs een boeiende lezing over de kansen voor het evangelie door migratie. 'De reden dat het christendom nu over de hele wereld is verspreid, is niet zozeer te danken aan specifieke zendingsactiviteiten, maar veel meer aan migratie. Aan mensen die naar de andere kant van de wereld gingen om daar een nieuw bestaan op te bouwen en daar als christen gingen leven. Zo zijn Amerika (Noord en Zuid) en Australië christelijke gebieden geworden. Door de komst van migranten naar het Midden-Oosten is ook in landen als de Verenigde Arabische Emiraten en Oman het percentage christenen gegroeid.'

Migratie is het verhaal van de mens. Het hele Oude Testament staat vol met verhalen van mensen die op weg gaan, door God geroepen, op zoek naar voedsel of door conflicten weggevoerd. De hele menselijke geschiedenis is een geschiedenis van mensen die de wereld over trekken. En ook vandaag lezen we over bevolkingsgroepen die over de wereld zwerven. Gedreven door conflicten, zoals vluchtelingen uit Syrië. Gedreven door honger en betere economische vooruitzichten, zoals mensen uit Afrika. Maar ook gewoon omdat er ergens anders werk is, zoals Filipijnen in de Golfregio.

Volgens Evert van de Poll zal het aantal vluchtelingen, zolang Europa een rijk continent blijft, alleen maar toenemen. De bevolking van Afrika verdubbelt, dus het 'migratieprobleem' zal blijven bestaan en vluchtelingenstromen zullen niet te stoppen zijn. Zijn wij klaar om deze mensen te ontvangen en staan wij open voor wat zij ons kunnen leren? Spannende vragen die om reflectie en actie vragen.

Symposium over huwelijk en gezin

De twee bisschoppensynodes die paus Franciscus bijeen heeft geroepen over huwelijk en gezin hebben in de rooms-katholieke wereld veel reacties losgemaakt. De officiële katholieke leer over deze onderwerpen botst wereldwijd op kritiek, al is dat niet overal om dezelfde redenen. Een samenwerkingsverband van katholieke vrouwenorganisaties en religieuzen hield hierover op 22 april een symposium in Utrecht. Aan de orde kwamen drie onderwerpen: de harde uitsluiting van homoseksuelen, de moeilijkheden die gescheiden mensen ondervinden als zij een nieuwe relatie aangaan, en de specifieke situatie van katholieke migranten in Nederland. Bij deze laatste groep ontstaan met name veel problemen doordat getrouwde mensen vaak jarenlang op grote afstand van elkaar moeten leven. Na afloop van het symposium werden er enkele aanbevelingen opgesteld met het oog op de vervolgsynode, die in oktober in Rome zal plaatsvinden.

Conferentie over mensenhandel

Van 20 tot 23 april vond in Boekarest een conferentie plaats van het European Freedom Network. Dit netwerk bestaat uit mensen en organisaties die zich inzetten tegen mensenhandel en gedwongen prostitutie. Op de conferentie waren ruim tweehonderd mensen uit 31 landen aanwezig. Namens de Nederlandse Zendingsraad nam Foka van de Beek deel. In West-Europa werken er veel Oost-Europese vrouwen in de prostitutie. Tijdens deze conferentie was er speciaal aandacht voor Roemenië, aangezien er in heel Europa veel Roemeense vrouwen als prostituee werken; ook in Nederland zijn zij een van de grootste groepen. Armoede en cultuur spelen hierbij een grote rol, maar daarnaast ook de te weinig kritische houding van de kerk. Tijdens de conferentie werd er ook overlegd met politici, want door andere wetgeving zou een deel van het probleem beter aangepakt kunnen worden. Het doel van het netwerk is ook om tot meer internationale samenwerking te komen om zo slachtoffers beter te kunnen helpen.

Henk Vijver, *De kolonel krijgt eindelijk post. Verhalen over geweld en verzoening in Colombia,* Vught: Skandalon, 2015, 176 bladzijden, € 16,95

Sinds 2012 werkt ds. Henk Vijver namens Kerk in Actie aan het project 'Geloven in verzoening' in Colombia, een land dat al tientallen jaren gebukt gaat onder geweld van allerlei verschillende groepen. In de afgelopen jaren zijn duizenden mensen gemarteld, ontvoerd en vermoord en miljoenen op de vlucht geslagen. Aan de hand van met name Colombiaanse schrijvers geeft Vijver in het eerste deel een diepgaande analyse van het geweld. Geweld bepaalt er de manier van leven en denken van iedereen. Dat is niet alleen iets van de afgelopen jaren, maar lijkt veel dieper te liggen. Geweld is 'gewoon' geworden, men leeft in een spiraal van haat. Ook de rooms-katholieke kerk wordt onder kritiek gesteld, omdat deze de neiging heeft de kant van de macht te kiezen.
In het tweede deel probeert Vijver een uitweg te vinden, ook weer aan de hand van verhalen van schrijvers en uit de Bijbel. Uit die verhalen blijkt dat verzoening mogelijk is en dat ze ook verzoening teweeg kunnen brengen; daarop duidt de titel, een variant op de roman van de Colombiaanse auteur García Márquez *De kolonel krijgt nooit post* (1961). Elk hoofdstuk wordt gevolgd door een kort portret van iemand die dader of slachtoffer is.
Sterk vind ik Vijvers analyse van de situatie. Diepgravend geeft hij aan hoe geweld 'werkt' en wat dat met mensen doet. Dat geldt niet alleen voor Colombia, maar ook elders. Wat ik echter mis, zijn verhalen over zijn werk daar en een eventuele positieve rol van kerken (die er ook is, weet ik uit eigen ervaring). Mijn grootste probleem is echter dat alles bekeken wordt vanuit menselijk oogpunt. Is er over verzoening in bijbels perspectief niet veel meer te zeggen, dan dat er mooie verhalen zijn waarin mensen tot verzoening komen?

— Foka van de Beek, stafmedewerker Nederlandse Zendingsraad

Gillian Mary Bediako, Benhardt Y. Quarshie, J. Kwabena Asamoah-Gyadu (eds), *Seeing New Facets of the Diamond. Christianity as a Universal Faith. Essays in Honour of Kwame Bediako*, Oxford: Regnum Books, 2014, 378 bladzijden, £ 31

Professor Kwame Bediako, overleden op 7 juni 2008, liet een schat na aan publicaties, preken en dierbare herinneringen. Al snel ontstond het idee voor een *Festschrift*, waarvan Kwames weduwe Gillian Mary Bediako en twee andere auteurs, beiden werkzaam aan het door Kwame opgerichte *Akrofi-Christaller Institute of Theology, Mission and Culture* (ACI) in Ghana, de redactie voerden.
Het ACI onderzoekt de verhouding tussen evangelie en cultuur binnen Afrikaanse samenlevingen en fungeert tegelijkertijd als kenniscentrum voor Ghanese talen. Dit uit linguïstisch én missionair oogpunt en geheel in lijn met Kwames visie: om relevant te zijn, moet het evangelie worden verwoord in de taal van de hoorders. Oftewel: '*To the Akan first, and also to the Sotho*' (38).
Voor de Nederlandse lezer is de bijdrage van dr. Hans Visser interessant. Opvallend is het contact dat Bediako had met Molukse christenen in Nederland rondom het gebruik van de *piring natzar* (offerschaal) en over de plaats van voorouders binnen het christendom. Hij presenteerde Jezus Christus als de voorouder *par excellence*. De sleutel hiervoor vond Kwame in de manier waarop de auteur van de Hebreeënbrief Christus beschrijft.
Kwame gebruikte later graag de diamant als metafoor voor de wereldkerk: eenheid in verscheidenheid. Ieder facet draagt bij aan een rijker verstaan van het geheel. Als universeel geloof weerspiegelt het christendom idealiter alle talen en alle culturen. *Seeing New Facets of the Diamond* helpt om buiten de eigen context te kijken. Een aanrader voor missiologen, zendelingen en theologen van nu. De implicaties die volgen uit Bediako's gedachtengoed zijn niet mis. Hierbij denk ik eerst en vooral aan theologische opleidingen. Want voor wie Bediako's erfenis serieus wil nemen, is een inhoudelijke en vormtechnische heroriëntatie op theologie feitelijk onmisbaar.

— Francisca Folkertsma-Huizer, als oudtestamenticus verbonden aan het Evangelisch College; eerder werkzaam bij SKIN, vereniging van migrantenkerken

Michael W. Goheen, *Introducing Christian Mission Today. Scripture, History and Issues*, Downers Grove: InterVarsity Press, 2014, 444 bladzijden € 27,99

De Canadese missioloog Goheen schreef een populaire inleiding op zending voor theologiestudenten en predikanten. In zijn colleges maakte hij graag gebruik van Bosch' standaardwerk *Transforming Mission*, maar die studie bleek voor studenten soms ontoegankelijk. Goheens boek laat zich gemakkelijk lezen; elk hoofdstuk wordt afgesloten met literatuurtips en discussievragen. Bovendien heeft de auteur aanvullende onderwijsmaterialen beschikbaar gemaakt op een website. Populaire boeken graven niet altijd diep. Vakspecialisten zullen in deze publicatie weinig nieuws lezen, maar voor hen is het boek ook niet bedoeld.
De gereformeerde auteur, opgeleid aan het orthodoxe Westminster Theological Seminary (Philadelphia) en gepromoveerd op Newbigins missionaire ecclesiologie aan de Universiteit Utrecht, begint zijn boek met een bijbels-theologische verhandeling over zending. Dat laat hij volgen door een historisch overzicht van de zendingsbeweging. Het derde deel is gewijd aan zes belangrijke thema's in zendingswerk, zoals contextualisatie, stadszending en theologie van de religies. Het valt op dat Goheen de theologie van de *social gospel*-beweging aanduidt als diepgaand gecompromitteerd en dat hij zonder aanhalingstekens spreekt over heidenen. Dat betekent echter niet dat hij een exclusieve gereformeerde missiologie schetst. Zo waardeert hij convergentie van evangelicale en oecumenische missiologie, evenals de aandacht voor woordverkonding in de recente zendingsverklaring van de Wereldraad van Kerken. Kritisch is hij over de afwezigheid van de notie van het Koninkrijk Gods in evangelicale visies op evangelisatie. Authentieke evangelisatie moet wat hem betreft gaan over de Godsregering en over het herstel van leven. Profetische kritiek hoort daarin een plek te hebben. Tegelijkertijd bekritiseert hij dat de oecumenische beweging evangelisatie vooral ziet als een programma voor gerechtigheid en vrede. Het gaat wel over het Koninkrijk, maar niet over Jezus. Ook hieruit blijkt dat hij steeds op zoek is naar een gebalanceerde benadering.

— Gerrit Noort, directeur Nederlandse Zendingsraad

Mihai Malancea, Vladimir Ubeivolc (eds), *Evangelical Mission in the Eastern European Orthodox Contexts: Bulgaria, Romania, Moldova and Ukraine*, Chisinau: Universitatea Divitia Gratiae, 2013

Deze bundel bevat vijf lezingen die gehouden zijn op een internationale conferentie over missiologie in Chisinau, Moldavië, in 2013. De titel dekt de lading niet geheel: er zijn ook lezingen over Hongarije en over Rusland/de voormalige Sovjet-Unie, maar een bijdrage over Oekraïne ontbreekt.
Het is een interessante bundel over missiologische ontwikkelingen in Centraal- en Oost-Europa. In al deze landen heeft de kerk jarenlang onder het communisme geleefd. De val van het communisme heeft vrijheid gegeven aan de kerken en daarbij komen op het gebied van de missiologie allerlei vragen op. Hoe ziet de postcommunistische samenleving eruit en wat betekent dat voor de kerk? Daarnaast hebben de meeste landen een orthodoxe meerderheid. Hoe sta je daarin als (kleine) protestantse kerk? Elk land heeft echter ook zijn eigen geschiedenis en cultuur, daar kan of moet je als kerk ook rekening mee houden.
In de bijdragen komen deze aspecten aan de orde. Zo geeft dr. A.M. Kool een goede analyse van de situatie in Hongarije, en breder in Centraal- en Oost-Europa, en zoekt naar een paradigma waarbij – ook in het missiologisch onderwijs – theorie en praktijk, kennis en houding geïntegreerd worden. Ze gebruikt hierbij als centraal begrip het bijbelse *shalom*. Dr. J. Reimer grijpt terug op de missionaire geschiedenis in Rusland om daaruit lessen te trekken voor het huidige missionaire werk. Dr. B. Prevette en D. Chronic komen met een case study over kinderwerk in Roemenië en plaatsen dat in een groter en interessant theologisch kader, waarin het kind een centrale rol heeft.

De bundel is in Nederland mogelijk moeilijk verkrijgbaar. Wie interesse heeft, kan contact opnemen met de redactie van *TussenRuimte*.

— Foka van de Beek, stafmedewerker Nederlandse Zendingsraad

Joshua Oppenheimer
The Act of Killing
2012

Meestal wordt in Indonesië gezwegen over de moorden die plaats vonden in de maanden na de staatsgreep van 1965. Vijfhonderdduizend mensen, misschien zelfs twee miljoen, kwamen toen om het leven. Zij werden ervan verdacht dat zij op de hand van de communisten waren; maar de meesten hadden niets met deze couppoging te maken. Er werden bovendien duizenden mensen gevangengezet.

In 1998 kwam er een einde aan het bewind van Soeharto. De tijd van de *Reformasi* brak aan. Geleidelijk aan werd het land vrijer en vrijer. In 1984 was er een film gemaakt over de staatsgreep, maar die vertelde alleen het officiële verhaal dat de lezing van Soeharto ondersteunde. Vanaf 2000 kwamen er andere films, niet veel, maar toch. Toen verscheen in 2012 de film *The Act of Killing* van de Amerikaanse filmregisseur Joshua Oppenheimer. De filmmensen komen in contact met een paar mannen die trots vertellen dat zij meededen aan deze moorden. Dat was een heldendaad. De filmmensen zeggen dat ze daar graag een film van zouden willen maken en ze beloven dat die film ook vertoond zal worden in de bioscopen in Amerika. De mannen vinden dat prachtig. Met de filmploeg bespreken zij hoe de film eruit moet zien. Er wordt zelfs een filmset gebouwd. Er wordt goed op gelet dat de set precies lijkt op hoe het was in de jaren zestig. Dan komt er een kentering. Anwar Congo, de hoofdpersoon in de groep mannen, krijgt het moeilijk. Hij begint alles weer opnieuw te beleven. Hij is in contact gekomen met een slachtoffer die hem vertelt hoe hij het ervaren heeft. Er wordt veel gelachen, maar het is een lachen van verlegenheid geworden. De rest moet u zelf maar zien.

— Freek L. Bakker, docent Interculturele theologie, hindoeïsme en boeddhisme aan het departement Theologie van de Universiteit Utrecht

Kidung Jemaat

Ik kreeg een Indonesisch kerkboek te leen, ingebonden in een zwart, kunstleren foedraal met ritssluiting. *Alkitab dengan Kidung Jemaat* is de titel: Bijbel en kerkliederen. De bladzijden zijn voorzien van inkepingen, om het zoeken naar de bijbelboeken te vereenvoudigen. De overeenkomst met Nederlandse kerkboeken met Statenvertaling, psalmboek en catechismus is groot.
Opvallend is de muzieknotatie. Die is niet in notenschrift weergegeven, maar met cijfers van 1 tot en met 7, en een i (Romeinse 1) voor het octaaf. Deze cijfers corresponderen met de tonen van de majeurladder: do = 1, re = 2, mi = 3, enzovoorts. Boven de alternatieve 'notenbalk' staat aangegeven wat de grondtoon is, bijvoorbeeld do = d.
Ook de maatsoort staat vermeld: '*4 ketuk*', bijvoorbeeld, is vierkwartsmaat. Een verlenging van de noot is met puntjes weergegeven, een rust door het cijfer 0. Noten met een verhoging (kruis) zijn voorzien van een schuin streepje door het betreffende cijfer. Ook voor de weergave van het ritme is een notatie bedacht: een achtste noot is voorzien van een liggend streepje, zestiende noten van twee liggende streepjes.

Het vergt enige oefening om op deze manier een melodie te lezen, maar deze 'Bastiaans' komt u wellicht bekend voor: 1 | 3 2 3 5 | 4 . 3' 3 | 2 1 4 3 | 2 . .
Inderdaad, dit is 'Beveel gerust uw wegen', of, in het Indonesisch: '*Serahkan pada Tuhan*'.
Dankzij de vermelding van de eventuele oorspronkelijke titel en het verschijningsjaar (als het om een vertaling gaat), is de herkomst van veel liederen te traceren. Een groot aantal liederen staat ook in de *Hervormde Bundel* (1938), in de bundel van Johannes de Heer en het *Liedboek*. De herkenbaarheid blijkt opeens vele malen groter dan het taalverschil in eerste instantie deed vermoeden.

— Sebastiaan 't Hart, kerkmusicus en muziekredacteur

3-30 augustus
Stilteretraites voor zendings- en ontwikkelingswerkers

Ben je op verlof of ben je teruggekeerd naar Nederland en zit je in die lastige fase van '*re-entry*'? Of sta je nog helemaal aan het begin en zit je midden in de hectische periode voor een eerste vertrek? Dan vind je het wellicht fijn om een pas op de plaats te maken en een stilteretraite in te plannen.
Een individueel begeleide stilteretraite is een retraite op maat. Luisterend naar waar jij bent in je relatie met God worden je bijbelgedeelten en andere suggesties aangereikt die jou verder kunnen helpen. We ontmoeten elkaar eenmaal per dag voor ongeveer 45 minuten, de rest van de dag ben je alleen met God.
Locatie: Gemeenschap de Hooge Berkt in Bergeijk. Kosten: € 34 per persoon per dag voor een eenpersoonskamer en volpension; € 25 per persoon per dag voor de begeleiding. (Mochten de kosten een belemmering voor deelname vormen, laat het dan even weten). Informatie en opgave: annieke.vandijk@interserve.nl; www.interserve.nl

9 september
'De oecumenische Christuscode'

De Raad van Kerken neemt op 9 september met een symposium 'De oecumenische Christuscode', waarin de christologie centraal staat, afscheid van voorzitter Henk van Hout en vicevoorzitter Marius van Leeuwen. Iedereen is welkom van 14.15 tot 17.00 in de Bergkerk te Amersfoort.
Aanmelden: rvk@raadvankerken.nl

20 september
'Walk of Peace'

Op zondag 20 september organiseren de Raad van Kerken en PAX in Den Haag de 'Walk of Peace' onder het Vredesweekmotto 'Vrede verbindt'. Juist in deze tijd, waarin verschillen steeds duidelijker worden en veel mensen niet in vrede met elkaar leven, willen zij samen met de lopers laten zien dat het ook anders kan. Lopers worden uitgedaagd de ontmoeting met de ander te zoeken en na te denken over vrede en welke rol zij hierin kunt spelen. Dit naar aanleiding van het zeven-jarenthema van de Wereldraad van Kerken: 'Pelgrimage van gerechtigheid en vrede'. Om dit thema te versterken is er een gevarieerd programma samengesteld met lokale muziek, momenten van stilte en ruimte voor gesprek, op verschillende punten gedurende de route.
Start vanaf 13.00 uur bij Den Haag Centraal Station. Het is mogelijk de gehele route, of een gedeelte daarvan, samen of op eigen gelegenheid te lopen. De dag wordt afgesloten bij het Vredespaleis. www.walkofpeace.net

24 september – 10 december
Leerhuis Oost en West

In het Franciscushuis in Den Bosch vindt dit najaar weer een reeks van vijf leerhuisavonden plaats. De kerken van het Oosten bezitten een schat aan mystieke literatuur, vaak eerbiedwaardige tradities, teruggaand tot de begintijd van het christendom. Ook het Westen heeft een eeuwenoude mystieke traditie, doorgezet tot in de moderne tijd, zoals Edith Stein, Etty Hillesum, Dorothee Sölle. Uitgaande van steeds een bijbeltekst lezen we oosterse kerkvaders in combinatie

met moderne mystieke schrijvers uit het Westen; er is daarbij voor allemaal vrouwen gekozen.
Franciscushuis, Van der Does de Willebois-singel 11, 5211 CA 's-Hertogenbosch; 19.45-22.15 uur; € 60 (incl. *Mystiek dagboek* van Kick Bras); www.oecumene.nl

30 september
INNOV8 / Jong & Geloven

Tijdens de ontmoeting geeft dr. Jos de Kock, godsdienstpedagoog en docent praktische theologie aan Protestantse Theologische Universiteit, een college over ontwikkelingen in de kerk op het jeugdwerk. Hoe kunnen steeds vloeibaarder wordende geloofsgemeenschappen kinderen en jongeren ondersteunen bij geloofsontwikkeling? En: gaat toegenomen missionaire dienstbaarheid eigenlijk wel samen met het inwijdingsideaal van de kerk? Aansluitend geeft Anko Oussoren, adviseur bij Praktijkcentrum, een minicollege over wat jongeren motiveert. Dit college maakt deel uit van de serie Jong & Geloven, georganiseerd door AKZ+ in samenwerking met Innov8, het netwerk van professionele jeugdwerkers van MissieNederland, en met het Praktijk-Centrum. Viaa, Zwolle; 14.00-17.30 uur; www.akzplus.nl/portal-nieuwsbericht-tu-kampen-nl/jong-en-geloven

19 oktober
'Recht en gerechtigheid'

De wereld staat in brand. Elke dag schrijven kranten over situaties van recht en vooral ook onrecht in het Midden-Oosten, Soedan, Centraal-Afrika, Israël en de Palestijnse gebieden, maar ook in Nederland zelf. We worstelen met de vraag 'Wat is rechtvaardig?'. Wanneer we bidden tot God om recht, waar bidden we dan precies voor? En wat wordt er van ons verwacht? Wanneer we de (Hebreeuwse) Bijbel openen, wat leren we dan over gerechtigheid? Over gerechtigheid bij God, over gerechtigheid in deze wereld? En: moeten wij 'in actie' komen? Wordt er iets van ons gevraagd en zo ja, wat dan? En hoe dan, wanneer het niet altijd duidelijk is wat recht is en wat onrecht is? Op maandag 19 oktober, aanvang 9.00 uur, beleggen Kerk en Israël en Kerk in Actie hierover een landelijke dag, met de rabbijnen Jeremy Milgrom en Tamarah Benina. Landelijk Dienstencentrum Utrecht. Kosten: € 20,–. Opgave: kerkenisrael@protestantsekerk.nl

24 oktober
Bijbelfestival voor gezinnen

Het Nederlands Bijbelgenootschap organiseert op 24 oktober van 10.00 tot 16.00 uur een Bijbelfestival voor gezinnen in DeFabrique in Utrecht. Een inspirerend, gratis toegankelijk evenement voor kinderen en hun ouders, grootouders, opvoeders rondom de Bijbel. Op het programma staan onder andere optredens van Elly & Rikkert en zandtovenaar Gert van der Vijver, diverse workshops waarin ouders worden uitgedaagd om met hun kinderen in gesprek te gaan over de Bijbel, en de presentatie van de *Samenleesbijbel*: de *Bijbel in Gewone Taal* aangevuld met 500 pagina's extra materiaal voor kinderen. www.bijbelgenootschap.nl

TussenRuimte 2015 | 3
Partnerschap en wederkerigheid

In de huidige missionaire praktijk spelen de begrippen partnerschap en wederkerigheid een belangrijke rol. Decennialang werden er vanuit het 'rijke' Westen mensen, kennis, geld en goederen gestuurd naar landen elders in de wereld.
De wereld is echter veranderd: kerken in het Zuiden groeien, hebben hun eigen opleidingen en sturen nu zelf mensen uit. Het besef is gekomen dat we van elkaar kunnen leren, dat we elkaar nodig hebben en dat we samen kunnen werken aan dezelfde missionaire doelen.
De praktijk blijkt echter weerbarstig. Het is vaak nog steeds zo, dat wie betaalt, bepaalt. Ook is er ongelijkheid in macht, kennis en mogelijkheden. Kerken elders hebben inspraak gekregen, maar hun ideeën en projecten moeten wel passen in de westerse formats.
In het Westen wordt het projectmatig denken steeds belangrijker en komen relaties meer op de achtergrond te staan. Past die manier van denken echter wel bij de mensen elders in de wereld?
Rond partnerschap en wederkerigheid zijn er dus veel vragen te stellen. Welke vragen liggen er precies? Hoe kunnen we ermee omgaan? En is er een uitweg?